

А.Т. Ақажанова

Девииантология

Оқу құралы

Алматы
2009

УДК 159.9(075.8)

ББК 88.52я73

А 37

Басылымға ҚазМҚПУ-нің Педагогика және психология факультетінің ғылыми кеңесі ұсынған

ШКІР ЖАЗҒАНДАР:

Ш. Т. Таубаева — педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Х. Т. Шериязданова — психология ғылымдарының докторы,
профессор

Л. К. Көмекбаева — психология ғылымдарының кандидаты, доцент

А. Т. Ақажанова — психология ғылымдарының кандидаты,
доцент

А 37 Девииантология: Оқу құралы.— Алматы: Нұр-пресс, 2009.— 126 б.

ISBN 9965-813-75-2

Еңбекте "Девииантология" жаңа курсына қатысты дәрістердің қысқа мәтіндері мен әдістемелік нұсқаулар берілген. Аталған курс магистратураның 2-курсында және күндізгі, сырттай оқу бөлімдерінде оқытылады.

Кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы психологиясының болмысы, негізгі теориялық-әдістемелік қағидалар, ауытқушы мінез-құлық түрлерінің жіктелімі, жас және тұлғалық ерекшеліктер, асоциалды және қоғам тәртібіне қарсы топтардың құрылу тетіктері, психологиялық-педагогикалық превенция және интервенция әдістері ашылады. Ауытқушы мінез-құлықтың қалыптасуына Бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы мәселесіне, балалар мен жасөспірімдердің педагогикалық және әлеуметтік қараусыз қалуы, олардың мінез-құлықтарының "жәбірленушілік" мәселелеріне баса назар аударылған. Девиантты мінез-құлықты зерттеудің заманауи психологиялық әдістерінің негізгі қағидалары түсіндіріледі.

Оқу құралы магистрант-психологтарға, студенттерге және кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлықтың әртүрлі көріністерін ғылыми тұрғыда қарастыратын зерттеушілерге арналған.

ББК 88.52я73

А 0303010000
00(05)09

ISBN 9965-813-75-2

© А. Т. Ақажанова, 2009.

© Нұр-пресс, 2009.

Мазмұны

Алғы сөз.....	4
«Девиантология» курсының оқытудағы әдістемелік нұсқаулары.....	7
Дәрістер мазмұны	8
Курстық және дипломдық жұмыстардың тақырыптары	102
Аттестациялау сұрақтарының тақырыптары	104
Емтихан сұрақтары	105
Психологиялық-педагогикалық глоссарий	108
Ұсынылатын және қолданылған әдебиеттер	117

АЛҒЫ СӨЗ

Тәуелсіз Қазақстанның өсіп келе жатқан ұрпақтарын тәрбиелеу мен оларға білім берудегі маңызды бағыт — балалар және жасөспірімдермен жүргізілетін психологиялық және педагогикалық жұмыс. Жасөспірімдердің қылмыстық істерінің өршуі, әлеуметтік жетімдік пен жасөспірімдердің назардан тыс қалуының етек алуы барлық азаматтық институттарға бірнеше міндеттер жүктейді: кәмелетке жетпеген азаматтардың құқықтық әлеуметтенуі мен мемлекетімізде болып жатқан өзгерістерге бейімделуін жетілдіру мақсатында кешендік және кәсіби шаралар даярлау.

Кәмелет жасқа толмаған балалардың девиантты мінез-құлық мәселесі осы жас санатына қандай да бір қатысы бар адамдарда аса қызығушылық тудырады. Бүгінгі таңда осы туындаған мәселені тек ғалым — философтардың, заңгерлердің және социологтардың ғана терең зерттеу қажеттілігі өзекті емес, сонымен қатар жоғары оқу орындарын бітірушілер үшін де өте маңызды, себебі олардың әрі қарайғы іс-әрекеттері тікелей тәжірибе тұрғысынан араласуды және осы бағытта қолданылатын ескірген әдіс-тәсілдерді қайта қарап, жаңартуды талап етеді. Отбасы институттары мен мектептердің, интернаттар мен жабық мекемелердің жұмыстары әлсіреді; жоғары оқу орындарының студенттері мінез-құлқында ауытқулары бар балалармен жұмыс жасау үшін қажетті білімдер мен нақты дағдыларды меңгермеген. Отбасы мұқтаждылығының әлеуметтік-экономикалық мәселелері, имандылық пен адамгершіліктің болмауы, өмірге деген тұтынушылық-өзімшілдік қарым-қатынасы кәмелетке толмаған балалардың өзіне және айналасындағы адамдарға байыпсыз қарауын туғызады. Адамгершілік пен құқық туралы түсініктер тек сөз жүзінде ғана қалып, олардың мінез-құлықтарының негізгі реттеушілері бола алмады. Нәтижесі — бақылаусыз қалған және тастанды балалардың саны өсуі, отбасы мен қоғамның мәдени-моральдық бастауларын бұрмалау мен елемеу, мінез-құлықтың қоғам тәртібіне мүлдем сай болмауы. Бұның барлығы нашақорлыққа, ішімдікке салынушылыққа, жасөспірімдердің жезөкшелікке салынуына, ұрлыққа, тонауға, бұзақылыққа және т.с.с. заң бұзушылықтарына әкеледі. Педагогикалық ұжымдар (гимназиялар, колледждер, жоғары оқу

орындары) жетім балаларға қатысты атқарылатын жұмыс сипатын әлі толық түсінбейді және осыған қатысты ғылыми тұрғыдан негізделген әдістемелерді білмейді. Бұл міндет кәмілетке толмаған балалармен айналысатын комиссия мен инспекцияға жүктелген. Олардың қызметтік міндетіне жасөспірімдердің мінез-құлықтарының деструктивті түрлеріне әкімшілік тұрғыдан ықпал ету кіретін. Кәмілетке толмаған балалар үшін әділ сот жүргізуге қатысқан Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарының өкілдері ең ірі шара қабылдады. Олар халықаралық заңнамаларға («Балалар құқығы туралы Конвенция», 1989 жыл; кәмілетке толмаған балалар арасындағы қылмыстың алдын алу туралы БҰҰ-ның басқарушы қағидалары; «Пекин ережелері» атты Эр-Риядтық қағидалар, 1990 жыл), сонымен қатар Қазақстан Республикасының заңдарына (ҚР Ата заңы, 1995, «Қазақстан Республикасындағы бала құқығы туралы» заң, 2002 және т.б.) негізделіп жасалынған «Қазақстандағы Ювеналды юстиция» жобасын ұсынды. Басты мақсат — заң бұзушыларға қатысты әділетсіз қарым-қатынасты өзгерту. Осындай бағытта «Ювеналды юстиция жүйесіндегі әлеуметтік қызметкерлердің кеңес беру және қарым — қатынас жасау дағдылары» атты практикалық семинар өткізілді (Жазғы мектеп, ЮНИСЕФ, шілде 2005 жыл). Осы және басқа да шаралар мінез-құлықтарында ауытқушылық бар кәмілетке толмаған балалармен жүйелі және мақсатты түрде жұмыс істеудің негізгі мәселелерін шеше алмайды. Осы қалыптасқан жағдай педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерін кәсіби даярлауға өзгерістер енгізуді талап етеді. Себебі олар мінез-құлқы мен дамуында ауытқулары бар және оқу пәндерін меңгеруде қиыншылыққа кездесетін балалармен және жасөспірімдермен кәсіби жұмыс атқаруы қажет.

Курстың мақсаты: студенттердің кәмілетке толмаған балалар мен жас өспірімдердің мінез-құлықтарындағы ауытқуларды болжау және алдын алу бойынша түсініктері мен психологиялық және педагогикалық білімдерін жетілдіру.

Курстың міндеттері:

- Студенттерде нормадан ауытқушы мінез-құлық табиғаты туралы теориялық білім қалыптастыру;
- Девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына әсер етуші жағымсыз факторлар туралы студенттердің білімдерін жетілдіру;

- Студенттерді кәмілетке толмаған балалардың мінез-құлықтарындағы ауытқушылықтың негізгі алдын алу шараларымен таныстыру;

- Бағдарламаның мазмұнына сай балалармен және жасөспірімдермен түзету — реабилитация жұмыстарына арналған тренингтік сабақтарда студенттердің практикалық дағдыларды игеруіне жағдай жасау.

Пререквизиттер:

- Девиантологияның негізгі терминдері мен ұғымдарын білу;
- Мінез-құлқында ауытқулар бар кәмілетке толмағандар туралы мәлімет жинау;
- Білім беру және тәрбиелеуде қиындықтар көретін балалардың ата-аналарымен сабақтар жоспарлау;
- Мінез-құлықтың ауытқу себебін анықтау бойынша диагностика;
- Тұлғааралық дау — жанжалды шешу мақсатында балалармен, ата-аналармен және педагогикалық ұжым мүшелерімен кеңес өткізу;
- Ата-аналар мен балаларға арналған түзету және тренингтік сабақтар.

Берілген курсты оқу нәтижесінде магистранттар мен студенттер кәмілетке толмаған балалардың мінез — құлқындағы ауытқу туралы ғылыми тұрғыда негізделген, толық түсінікті қалыптастыру мақсатында ауытқушы мінез-құлық мәселелерінің бүгінгі таңдағы жағдайы және қолданылатын әдіс-тәсілдердің әр алуандығы туралы білім алады.

Осы пәнді оқытар алдында оқытылатын пәндер тізімі: «Жалпы психология», «Әлеуметтік педагогика», «Психогенетика», «Заң психологиясы», «Конфликтология», «Жеке тұлға және топ психологиясы», «Әлеуметтік психология», «Психологиялық кеңес беру негіздері» және т.б.

Осы оқу құралында дәрістердің қысқаша мәтіндері, бағдарламада көрсетілген тақырыптардың мазмұнын меңгеруге қатысты нұсқаулар берілген. Қосымшада практикалық сабақтар барысында қолданылатын «Әлеуметтік-психологиялық тренингтердің» кейбір түрлері қолданылатын әдебиеттерімен бірге берілген. Магистранттар мен студенттердің бастапқы дереккөздермен атқаратын өзіндік жұмысына баса назар аударылған.

«Девиантология» курсының оқытудағы әдістемелік нұсқаулар

1. Оқу құралы 11 тақырыптың негізгі мазмұнын толық ашатын дәрістерден тұрады. Мақсаты — заманауи психологиялық теорияларға сүйене отырып, кәмілетке толмаған жастардың девиантты мінез-құлықтарының негізгі мәселелері туралы қысқа, жинақы мәлімет беру.

2. Ауытқушы мінез-құлық тақырыбы пікірталас тудыратын және пәнаралық сипатты тақырып болғандықтан, берілген оқу құралының қысқаша дәріс конспектілері әр тақырыптан кейінгі көрсетілген бастапқы дереккөздерді алмастыра алмайды.

3. Алған білімді меңгеру деңгейін бекітуге арналған сұрақтардың көмегімен тексеруге болады.

4. Төмендегі нұсқауларға сүйену қажет:

- тақырыптардың атауларымен танысу және олардың әрқайсысы туралы жалпы хабардар болу;

- тапсырмаларды орындау және қажетті материалдарды іріктеу барысында оқытушымен кеңескен жөн;

- тақырып бойынша дәріс тыңдаған соң, оқу құралындағы мәтінмен салыстыра отырып, оны өз бетінше конспектілеп алу қажет;

- ұсынылған әдебиеттермен танысып, конспект дайындау;

- бастапқы дереккөздерге сүйене отырып, бақылау сұрақтарына толық әрі дәлелді жауап беруге тырысу;

5. Әлеуметтік-психологиялық тренингтер өткізу барысында «Психолого-педагогическая коррекция девиантного поведения несовершеннолетних» (Акажанова А.Т.— Алматы: КазГосЖенПИ, 2005 және «Практикум по девиантологии») атты арнайы курсқа арналған оқу-әдістемелік құралдарды қолдануға болады.

6. Сабақтарға дайындалу барысында психологиялық және педагогикалық глоссарийге сүйену қажет.

1-тақырып

Балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлық психологиялық және педагогикалық мәселе ретінде

Тарихқа терең бойлай отырып, біз адамдардың іс-әрекеттерінің іздерін байқаймыз, бұл іс-әрекеттері қазіргі қоғамдық ғылым тілінде девиантты мінез-құлық деп аталады (өзін-өзі өлтіру, нашақорлық, басқаларға агрессивті әрекет, қылмыстық).

Негізге алынатын факт ретінде, біз девиантты мінез-құлық — бұл жүйелі немесе көпжақты анықтаушы (полидетерминтті) құбылыс. Аталған құбылыс пайда болғанда тарихи, макроәлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық және жеке тұлғалық факторлар бірлесе әрекет етеді. Сондықтан да девиантты құбылыстардың себептерінің жиынтығын зерттеу пәнаралық ғылыми міндетті қамтиды. Ғылыми пәндер салаларының ешқайсысында да осы құбылыстарды түсіндіруге және олардың қоғамдық әрекеттерінің алдын алу шараларын даярлауға қажетті барлық ұғымдық құралдар жоқ. Тек қана жалпыға танымал ғылымдар тобы: әлеуметтану, психология, тарих, этнография, құқықтану, педагогика, психиатрия, генетика және т.б. девиантты құбылыстардың барлық «өлшемдерін» тұтас талдай және алынған мағлұматтарды ұйымдастыра алады. Осының барысында психология тұлға деңгейінде девиантты мінез-құлықтың нақты генезисін де («предевиантты синдромды» сипаттай отырып), қоғамдық санкциялардың басты амал-тәсілдерін де, соның ішінде емдеу мен ресоциализацияны да анықтап түсіндіреді.

Осы бөлімнің міндеті «мінез-құлықтағы ауытқушылық (девиация)» ұғымын анықтау болып табылады. Девиация (ауытқушылық) көпшілік мақұлдаған нормалар мен белгіленген стандарттардан (моральдық, әлеуметтік, заңдық) ауытқыған мінез-құлық деп есептеледі. Психологияда адамның белсенділік деңгейін көрсету үшін іс-әрекет, қарым-қатынас, таным секілді ұғымдармен қатар «мінез-құлық» термині кең қолданылады. Кез келген мінез-құлыққа баға беру әрдайым қандай да бір нормамен салыстыруды қажет етеді. Алайда, өкінішке орай, барлық мүшелері жалпы нормативті талаптарға сай әрекет ететін қоғам жоқ. Ауытқушылық

эртүрлі формада кездесуі мүмкін: дарындылар, дуаналар, тақуалар, әулиелер, қылмыскерлер және т.б.

Әлеуметтануда ауытқыған мінез-құлықтың пайда болуының себептерін түсіндіретін бірнеше бағытты бөліп көрсетеді. Н.Смелзер: «девиантты мінез-құлық деп қоғамда қалыптасқан нормалар мен типтерге сай келмейтін іс-әрекеттерді түсіну қажет» деп жазған. Кейбір зерттеушілер аталмыш ұғымды анықтауда қосымша, дәлірек анықтайтын белгілерді енгізуді ұсынады. Сонымен, Роберт Мертон «Әлеуметтік құрылым және аномия» атты еңбегінде мінез-құлықта ауытқулардың пайда болуының себептері қоғам ұсынған мақсаттар мен оларға қол жеткізу құралдарының арасындағы келіспеушілік деп есептейді, басқаша айтқанда, адамдар аномия күйіне эртүрлі жолдармен бейімделеді: конформизммен немесе мінез-құлықтағы ауытқулардың әр алуан түрлерімен. В. Фокс девиантты мінез-құлық «тәртіп бұзушыны түрмеге қамауға немесе басқа жазаға тартуға әкелетін, нормадан ауытқу» деп есептейді. Бұл анықтамалар «девиантты мінез-құлық» ұғымының мазмұнын едәуір тарылтады, өйткені әлеуметтік-құқық саласының аз ғана бөлігін қамтиды.

XX ғасырдың басында бихевиористтер мінез-құлық — психологиялық ғылым пәні деп жариялағаннан кейін, адамның мінез-құлық туралы ғылыми түсініктер кең тарала бастады. Мінез-құлық психологиясының негізін салушылардың бірі Джон Уотсон (1931) мінез-құлық туралы мынандай пікір айтқан: «мінез-құлық — жұмыртқаның ұрықтануы кезінде пайда болатын және ағзаның дамыған сайын күрделенетін үздіксіз белсенділік ағыны».

Тұлғаның мінез-құлықтың зерттейтін бұл пәнаралық саланың қазіргі күйі ынтымақтастық емес, қарама-қарсыластық сияқты көрінеді. Бүгінгі таңда кең тараған әрекеттің бірі девиантты мінез-құлық психологиясы мен психопатологиясының қарама-қарсылығы болып табылады, яғни сау және ауру психикалық іс-әрекет мәселелерін шектеу, оларды бір-бірінен ажыратып қарастыру. Девиантты мінез-құлықтың айқын мысалы — есірткі заттардың қолданылуы. Оның психологиялық мәселесі (есірткіге психологиялық тәуелділік) және медициналық (наркотикті теріс пайдалану), физикалық тәуелділік — нашақорлық. В.Д.Менделевичтің бұл күрделі мәселені ғылыми тұрғыдан қарастыруы өзекті әрі қызықты. Эртүрлі көзқарастардың біржақты, тайыз кәсібилігін

ескере отырып, ғалым «девиантты мінез-құлық психологиясының» ғылым жүйесінде алатын орны туралы өзінің көзқарасын ұсынады.

девиантты
Психиатрия ↔ мінез-құлық ↔ клиникалық ↔ психология
психологиясы

Бұл схема девиация түріндегі бір мінез-құлықтық құбылысты мамандардың психопатиялық симптом ретінде де, психологиялық құбылыс ретінде де түсіндіретіндіктерін көрсетеді. В.Д.Менделевичтің пікірінше, «нормадан ауытқыған кез келген мінез-құлық стереотипін девиантты деп белгілеу анағұрлым адекватты болып табылады».

девиантты
Норма ↔ мінез-құлық { 1. Психопатологияның белгілерінсіз
2. Психопатология негізінде

Автор қалыпты және гармониялық мінез-құлық құрамын бөліп көрсетеді: психикалық үрдістердің теңгерілуі (темперамент қасиеті), икемділік және өзін-өзі актуальдендіру (мінез-құлық ерекшеліктері), имандылық, жауапкершілік, ұяттылық (жеке тұлға деңгейінде). Норма да, ауытқушылық та жеке тұлғаның осы аталған үш элементіне негізделеді. Өз көзқарастарының басты ой желісін ескере отырып, В.Д.Менделевич кітабында мынандай анықтама береді: «Адамның девиантты мінез-құлықты қоғамда қабылданған нормаларға қарсы келетін және психикалық үрдістердің теңсіздігінде, бейімсіздікте, өзін-өзі актуальдендіру үрдісінің бұзылуы кезінде және өзінің мінез-құлыққа эстетикалық және өнегелі қадағалаудан ауытқу кезінде пайда болатын қылық жүйесі немесе жеке қылық болып табылады» [14-бет].

Қазіргі кезде девиантты мінез-құлықты зерттеу екі бағытта қарастырылады: біріншісі — психикалық денсаулық нормасынан ауытқыған мінез-құлық ретінде (жүйке аурулары, психосоматикалық бұзылулар, патологиялық күй және т.б.); екіншісі — «әлеуметтендіру — дезадаптация — оқшаулау» құқықтық, мәдени және әлеуметтік нормаларды бұзуымен байланысты әлеуметтікке қарсы мінез-құлық. Девиацияның ең айқын көрінісіне делин-

квентті (құқыққа қарсы) және криминалды (қылмыстық) мінез-құлық жатады. Психологиялық сөздікте девиантты мінез-құлық «адамның белгілі бір қоғамда бекітілген немесе қалыптасқан нормалар мен үміттерге сай келмейтін іс-әрекеті, қылығы» деген мағынада берілген. Сондықтан да ауытқыған мінез-құлық психология, педагогика, психиатрия секілді ғылымдардың зерттеу нысаны болса, әлеуметтік құбылыс ретінде әлеуметтану, құқық, әлеуметтік психология ғылымдарының зерттеу пәні болып табылады.

С.А.Беличева девиантты мінез-құлықтағы әлеуметтік ауытқуды былайша топтастырады:

а) пайдакүнемдік бағыттар: материалдық, қаржылық, мүліктік пайда табуға ұмтылумен байланысты заң бұзушылық, теріс қылық. Бұлар: ұрлық, тонау, алыпсатарлық, алаяқтық және т.б.;

ә) қастандық бағыттар: жеке тұлғаға қарсы бағытталған әрекеттер: тіл тигізу, бұзақылық, ұрып соғу, өлтіру, зорлау және т.б.;

б) әлеуметтік енжар түрлері: белсенді өмір салтынан қашқақтау, азаматтық міндеттерден бас тарту, жеке және әлеуметтік мәселелерді шешуге құлықсыз болу. Бұл топқа жұмыстан, оқудан бас тарту, кезбелік, маскүнемдік, нашақорлық, токсикомания, өз-өзіне қол жұмсау және т.б. жатады.

Даму мен мінез-құлқында ауытқушылықтары бар балалар санының артуы, әлеуметтік девиация мен мектепке бейімделмеудің оқушылар арасында көбеюі «Девиантология» курсы енгізу қажеттілігін тудырды. Аталмыш курс студенттерді дамуы мен мінез-құлқында ауытқушылық бар балалармен жұмыс істеуге, сонымен қатар оларды тиімді оқыту мен тәрбиелеуге даярлауды, болашақ мұғалімге психологиялық және педагогикалық түзету жұмыстары әлеміне енгізуге көмектесуді, бұндай балалармен жұмыс істеудің қиындықтары мен күрделі жақтарын көрсетуді, балалар мен жас өспірімдердің дамуы мен мінез-құлқындағы ауытқулар мәселесін шешудің арнайы жолдары мен құралдары жиынтығын ашып көрсетуді; педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған және тәрбиелеуі қиын кәмелетке толмаған балалармен жұмыс істеудің алдын алу шараларымен таныстыруды көздейді. Дамуында кемшіліктері мен мінез-құлқында ауытқулары бар кәмелетке толмаған балалармен жүргізілетін тәрбиелік — алдын алу және түзету-реабилитациялық жұмыс осы уақытқа дейін оқыту үрдісін ба-

ланың жеке тұлғасын «қайта шыңдауға», «қайта жасауға» бағыттайтын қайта тәрбиелеу педагогикасына негізделген әкімшілік-жазалау тұжырымына сүйеніп жүзеге асырылды. Сонымен қатар, шетел мемлекеттерінің арнайы тәрбиелеу мекемелерінің тәжірибесі, Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің өзгеруі, мақсатты бағытталған психологиялық және педагогикалық зерттеулердің нәтижелері ерекше педагогикалық назар аударуды талап ететін балалар мен жас өспірімдермен алдын алу жұмыстарында бұл бағыттың келешегі жоқ екендігін көрсетті. Кәмелетке толмаған балалардың девиантты мінез-құлқының алдын алу мен психологиялық және педагогикалық түзетудің жалпы білім беретін мектепте педагогикалық үрдісті ізгіліктендіру мен дарашылдандыру (гуманизациялау мен индивидуализациялау) қағидаларына сүйенетін тиімді және нәтижелі жолдарын қолдану қажеттілігі туындады. Әкімшілік және ресми түрде жарияланатын тұжырымның орнына мінез-құлқы мен дамуында ауытқулығы бар балалар және жасөспірімдермен жүргізілетін тәрбиелеу жұмысының күзету-қорғау парадигмасы (ювеналды психология) қолданылуы тиіс. Аталған бағыттағы басты әрекеттер бейімделу, орнын толтыру, ақтау, түзету болып табылады. Алайда алдын алу психологиясы мен түзету педагогикасы (дефектологиямен салыстырғанда) қалыптасу сатысында тұр. Балаларды «норма — ауытқушылық» аясында зерттейтін ізденіс жұмыстары пайда болды (мысалы, мінезге баса назар аудару, қауіпті топ балалары және т.б.).

Сондықтан да мінез-құлық пен дамудағы ауытқушылықтармен жүргізілетін түзету психологиялық және педагогикалық жұмыстардың болмысы мен табиғатын анықтау үшін арнайы білім беру мекемелерінің ғылыми жаңалықтарына, алдын алу психологиясы мен арнайы педагогика салаларындағы ғылыми зерттеулерге баса назар аудару қажет.

1-тақырып бойынша сұрақтар

1. «Девиантологияның» ғылымның басқа салаларымен пәнаралық байланысы.

2. В.Д. Менделевичтің ауытқыған мінез-құлық мәселелерін ғылыми зерттеуі.

3. С.А. Беличеваның девиантты мінез-құлыққа жасаған тұжырымдамасы.

4. Қазақстан Республикасындағы кәмелетке толмаған балаларды тәрбиелеу-профилактикалық және психологиялық түзету жұмыстарының жай-күйі.

1-тақырып бойынша әдебиеттер

Абдулина О.А. *Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования.*— М., 1991.

Акажанова А.Т. *К вопросу о некоторых психологических аспектах субъективной стороны преступления //Материалы МНК, 10 лет независимости Казахстана: итоги и перспективы развития.*— Алматы, 2001.— С. 405—409.

Выготский Л.Я. *Вопросы детской психологии.*— СПб.: Союз, 1997.

Дубрович А.Б. *Воспитателю о психологии и психогигиене общения.*— М., 1987.

Змановская Е.В. *Девиантология (Психология отклоняющегося поведения).*— М., 2004.

Джаманбалаева Ш.Е. *Социология девиантного поведения.*— Алматы: КазГУ, 1999.

Казымбетова Д.К. *Девиантное поведение молодежи как объект социологического исследования: автореф. ... канд.социол. наук.* Алматы, 1999.

Керимов Л.К. *Қиын балалар болады неге ? / Алматы: Қазақ елі.— 10 қараша, 2004.*

Колесникова Г.И., Котова А.Б., Петрулевич А.И. *Девиантное поведение.*— Ростов-на Дону, 2007.

Менделевич В.Д. *Психология девиантного поведения.*— Санкт-Петербург, 2005.

Рогов Е.И. *Личность учителя: теория и практика.*— Астана, 2005.

Сластенин В.А. *Профессиональная готовность учителя к воспитательной работе: содержание, структура, функции.*— М., 1982.

Шиянов Е.Н., Буланова Е.Г. *О сущности формирования Мотивационно-ценностного отношения к педагогической деятельности и устойчивых профессиональных намерений у студентов вуза.*— М., 1982.

2-тақырып

Жасөспірімдердің отбасы мен мектептегі педагогикалық және әлеуметтік жолдан ауытқуының теориялық-әдістемелік негіздері

Ғылыми бірлестікте девиантты мінез — құлықтың пайда болу себептері туралы пікірлестік жоқ. XX ғасырдың басында девиацияның себептері туралы биологиялық және психологиялық тұжырымдар кең тарады. Италияндық дәрігер Ч. Ломброзо адамның асоциалды мінез-құлқы мен биологиялық ерекшеліктерінің арасында тікелей байланыс бар деп есептеген. Ол атап көрсеткен «туа біткен қылмыскер» типі астыңғы жақ сүйегі шығыңқы, бір жерінің ауырғанына сезімталдығы төмен және т.б. азып бара жатқан индивидті көрсетеді. Американдық психолог У.Х. Шелтон адамның дене бітімі оның мінез-құлқын анықтайды деп есептеген. Оңалту орталығында 200 ұл балаға жүргізілген зерттеуге сүйеніп, Шелтон девиацияға атлеттік дене бітімі бар адамдар анағұрлым бейім деген қорытынды жасайды. Кейіннен психологиялық тұжырымды қолдаушылар девиацияны психикалық ерекшеліктермен (психиканың тұрақсыздығымен, эмоционалды ерікті саланың дамымауымен) байланыстырды.

Заманауи ғылыми жетістіктер негізінде экономикалық және тарихи-мәдени қарым-қатынастардан да, жеке тұлғалық талаптардан да, жеке тұлғаның девиацияға бейімделу деңгейіне септігін тигізетін факторларды табуға болатындығы даусыз деп есептеуге болады. Бұл тұрғыда әлеуметтік мәдени өмір құбылыстары туралы айту заңды. Мысалы, белгілі бір ұлттық немесе этникалық мәдениеттерде мінез-құлықтың мұрагерлік үлгілері дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар арқылы берілуі мүмкін. Қылмыскердің отбасында тәрбиеленген балалар өз ата-аналарының немесе таныс ересек адамдардың мінез-құлық үлгілеріне сөзсіз еліктейді. Ішімдік ішу, шылым шегу, агрессивті мінез-құлық «ержеткендік» және «ержүректілік» эталондарымен байланысты болады. Кейде маскүнемдік «ұлттық қасіретпен» байланыстырылады.

Әлеуметтік нормалар стихиялы түрде (мысалы, дәстүр түрінде) де, мақсатты түрде де (зандар, ережелер, бұйрықтар) қалыптасады.

Мінез-құлық нормаларын бағалауда мынандай тәсілдер бөліп көрсетіледі: әлеуметтік, этномәдени, жас ерекшеліктеріне қатысты, психологиялық, психиатриялық, гендерлік, кәсіби (В.Д.Менделевич). Кәмелетке толмағандар «Девиантология» пәнінің нысанына айналғандықтан, бізді әлеуметтік, психологиялық, гендерлік және жас ерекшеліктік аспектілері қызықтырады. Әлеуметтік тәсіл бейімделудің сыртқы формаларына бағытталған және жеке тұлға мінез-құлқының қоғамдық қаупі мен қауіпсіздігі туралы түсініктерге негізделеді. Алайда бұл жерде индивидуалды-тұлғалық қасиеттер және «Мен — концепция» ескерілмейді. Психологиялық тәсіл девиантты мінез-құлықты девиантқа өз мүмкіншіліктерін (талаптарын) жүзеге асыруға кедергі жасайтын тұлғаның психологиялық жиынтықтарымен, оның өзін-өзі бұзуымен және ішкі қақтығыстарымен бірге қарастырылады. Жас ерекшелік тәсілі мінез-құлықтың жас ерекшеліктерінің шаблондары мен нормаларына сәйкес келмеуіне негізделеді. Бұлар сандық (протексті) ауытқулар, артта қалушылық (ретардация) және сапалық инверсиялар болуы мүмкін. Гендерлі тәсіл дәстүрлі жыныстық стереотиптер мен ер адамдар мен әйелдердің мінез-құлық стильдері туралы түсініктерге негізделеді. Осы аталған түрдің девиациясына сексуалды қалаулар мен бағыттың өзгеруі жатады.

Қазіргі психологияда девиантты мінез-құлық пен соған лайық заң бұзушылықтардың бастауын әлеуметтік мәдени және педагогикалық қараусыз қалушылықтан іздеу қалыптасқан. Бұл әлеуметтік топқа әртүрлі ұғымдар қолданылады: «тәрбиелеуге қиын», «дағдарысты», «педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған», «дезадаптивті», «қалыпты жағдайы бұзылған», «асоциалды», «делинквентті» және т.б.

Ауытқыған мінез-құлық табиғаты әртүрлі. Мінез-құлықтағы бұзылулар тұлғаның ерекшеліктерімен тығыз байланыста қарастырылады. Абрумова А.Г., Жезлова Л.Я. девиантты мінез-құлық түрлерінің, әлеуметтік психологиялық тәсілге негізделген, тұжырымын ұсынады. Олар балалар мен жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлықтың негізгі төрт түрін бөліп көрсетеді:

1. Тәртіпке қарсы мінез-құлық;
2. Антиәлеуметтік (қоғамға қарсы);
3. Делинквентті (құқыққа қайшы келетін);
4. Аутоагрессивті мінез-құлық.

Девиантты мінез-құлықтың тәртіпке қарсы түріне оқу-тәрбиелеу мекемелерінде қалыптасқан режим мен тәртіпті бұзу жатады, мысалы: сабақтан күнделікті қалу, оқу тапсырмаларын орындаудан бас тарту және т.б.

Антиәлеуметтік мінез-құлыққа мінез-құлықтың көпшілік мақұлдаған өнегелі нормаларын мойындамау мен орындамауға байланысты қылықтарды, оқу мен еңбек әрекеттерінен бас тартуды, кезбелікті, ерте жастан жыныстық қатынасқа түсуді, сексуалды ұстамсыздықты, ішімдік ішу, нашақорлық, улы заттарды қолдануды жатқызуға болады.

«Делинквентті мінез-құлық» ұғымы кәмелетке толмағандар құқықты бұзу әрекеттерін жасаған кезде ғана қолданылады. Бұған — біреудің мүлкін қорқытып тартып алу, көліктерді ұрлау сынды заң бұзушы әрекеттер жатады. Бұндай жағдайда емдеу мен оңалту мақсатында дер кезінде диагностика жасау, сонымен қатар мінез-құлықтың бұзылуының ең ауыр формалары мен баланың жеке тұлғалық дезадаптациясының алдын алу қажет. Оларға әртүрлі этиологияның көптеген психикалық күйлері, есалаңдықтың және мінез акцентуациясының кейбір формалары, тұлғаның психогенді шартты патомінездік жауаптары жатады.

Мінез-құлықтың патологиялық емес формаларына микроәлеуметтік қараусыз қалу және бас тартудың, қарсы шығудың, имитацияның ситуативтік мінездік реакциялары, құрдастарымен топтасу, эмансипация, үйден қашу, құмарлық, компенсация және гиперкомпенсация, сексуалды құштарлық, жас кезінен жезөкшелікке салыну және т.б. жатады. Тәрбиелеудің қолайлы жағдайларында жасөспірімдердің жоғарыда көрсетілген ерекшеліктерін лайық әлеуметтік жағымды әрекеттің көмегімен жоюға болады. Әлеуметтік қолайсыз жағдайларда бұл ерекшеліктер зиянды ықпалды өршітіп, негативті бағыт алады.

Психологияда «қиын» бала туралы бірыңғай түсінік, оның мінез-құлқына диагностика жасау мен түзетуге және тұлғалық дамытуға қатысты бірыңғай тәсіл жоқ. «Қиын жасөспірім» ұғымының өзі кең тараған әлеуметтік стереотип формасына ие болған. Ең алдымен «қиын» ұғымы мен «тәрбиелеуге қиын» ұғымының ара жігін ашу қажет. Тәрбиелеуге қиындыққа тәрбиелеу әрекетіне қарсылық көрсету жатады. Тәрбиелеуге қарсылық көрсету әртүрлі себептерден туындайды, соның ішінде

ақыл-ой және физикалық дамудың ауытқулары, педагогикалық қателіктер, қандай да бір әлеуметтік рөлге әлеуметтік бейімделу қиыншылығы, мінез ерекшеліктері, темперамент және басқа да тұлғалық ерекшеліктер мен асоциалды мінездің ауытқуы тәрбиелеуге қарсылық көрсетудің себептері бола алады. Тәрбиелеу әрекетіне қарсылық білдіру тек әлеуметтік қараусыз қалумен, жасөспірімнің мінез-құлқы мен санасындағы ауытқуларға байланысты ғана емес екендігі белгілі. Ол педагогикалық қателіктердің, оқыту мен тәрбиелеу үрдісінде жеке тұлғалық әдіспен жұмыс істей алмаудың салдарынан туындауы мүмкін. Мәселен, аса дарынды оқушы өзінің өз бетінше ойлау қабілетімен, үйреншікті шешімдермен, жекелеген құбылыстарды түсіндірумен келіспеушілігімен, дауласуға, қарсы шығуға бейімділігімен педагогқа қиындықтар тудыруы мүмкін. Оқу үрдісінде туындаған дау-жанжал педагогпен өзара қарым-қатынасқа өтіп, тәрбиелеуде қиындық тудырады. «Қиын» стереотипінде қоғамға қауіпті белгілі мінез-құлықтар бар және ол балалардың өздері де, ересектер де жете түсінетін толық анықталған типтік және әлеуметтік қасиеттер жиынтығын қамтиды.

«Қиынның» мінезіндегі ерекшеліктер:

1. Өз нормалары, түсініктері, жаргондары, жалған аттары мен беделді адамдары бар белгілі бір көшелік субмәдениетке, яғни белгілі бір топқа ену. Бұл топ оның референттік тобын алмастырады және оның әлеуметтену үрдісін бағыттайды;

2. Мектеп, отбасы тарапынан жүргізілетін тәрбиелеу жұмыстарына белсенді қарсылық білдіру, әлеуметтік құндылықтарды қабылдамау. Ол тек нашар оқып қана қоймайды, бұны мақтан тұтады; ішімдікті ішіп қана, темекіні шегіп, балағат сөздер айтып қана қоймайды, ол бұны мақтан етіп, батырсынады;

3. Өзіндік сананың қалыптасу үрдісі қиындайды. Ол өзінің мінез-құлқын, іс әрекетін өзі шынайы сын тұрғысынан бағалай алмайды немесе өзін формальды емес тобының ұстанымы тұрғысынан бағалайды немесе психологиялық қорғаныстың әртүрлі амалдарын қолданады.

Тәрбиелеуге қиын жасөспірімде, көзбояушылықтағы секілді, балалық шақтың психологиялық және педагогикалық, медициналық және биологиялық, әлеуметтік мәселелері бір-бірімен ұштасып жатады.

Қазіргі заманғы ресейлік әлеуметтануда Я.И.Гилинскийдің ұстанымы айрықша қызықты, ғалымның пікірінше, девиацияның бастау көзі — қоғамда әлеуметтік теңсіздіктің, әртүрлі әлеуметтік топтардың өз мұқтаждықтарын қанағаттандыру мүмкіншіліктері арасындағы айырмашылық деңгейінің өте үлкен болуы. Жеке тұлғалық мінез-құлық деңгейіндегі девиацияның ең жалпы себебі — жеке тұлғаның объективті қасиеттерінің, соның ішінде оның талаптарының, қабілеттерінің, сонымен қатар әлеуметтену үрдісінде қалыптасқан қасиеттердің қоғамдық қарым-қатынастар жүйесіндегі алатын позиция талаптарымен сәйкессіздігінің нәтижесі ретінде «әлеуметтік тәртіпке келтірілмегендік» болып табылады.

Әлеуметтану ғылымында жеке тұлғаның әлеуметтену тетіктері мен салаларының ара жігі ажыратып көрсетіледі. Әлеуметтену тетігі — бұл адамның әлеуметтік ақпаратты қабылдайтын және меңгеретін тәсілдері. Психологтардың пікірінше, олардың қатарына сендіру, бейімделу, көндіру, еліктеу, басқару, үйрету және т.б. жатқызу қажет.

Әлеуметтену салалары — бұл әлеуметтік тәжірибені игеруге ықпал ететін әлеуметтік институттар. Олар макроорта (әлеуметтік қарым — қатынастар жүйесі) және микроорта (отбасы, мектеп, жақын тұрмыстық, достық және басқа қоршаған орта шеңберіндегі қарым-қатынас) болып екіге бөлінеді.

Әлеуметтену үрдіс ретінде әртүрлі әлеуметтік институттармен жүзеге асырылады. Әлеуметтану институттары — арнайы құрылған немесе қалыптасқан мекемелер мен органдар жүйесі. Олардың мақсаттары мен міндеттері — білім беру және тәрбиелеу жолымен жеке тұлғаны дамыту болып табылады.

Әлеуметтану институтының алғашқысы және бастысы — отбасы. Жеке тұлғаның өнегелі қалыптасуында отбасының ықпалы ерекше. Адамды сезіну сезімталдығы, эмоционалды зеректік, сезгіштік және өзге адамның жан дүниесін түсініп, жанашырлық көрсету — осының барлығы отбасында, балалардың туыстарымен өзара қарым-қатынасында қалыптасады.

Құқықтық сана негіздері, жеке тұлғаның санасы балалық шақ, мектепте оқу кезінде қалыптаса бастайды. Құқықтық әлеуметтенудің маңызды агенттері отбасы мен мектеп болып табылады. Балалар мен жас өспірімдерде құқықтық сананың қалыптасуының

негізгі психологиялық тетігі адам болып қалыптасу (персонафикация) болып табылады. Бала үшін өнегелі құқықтық құндылықтар ата-анасының бойынан табылады. Атап айтқанда, олардан әртүрлі жағдаяттарда өзін-өзі қалай ұстау керек екендігін біледі, олардың әлеуметтік мінез-құлық үлгілеріне еліктеп, қайталайды. Алайда мінез-құлықтардың, өнегелі құқықтық нұсқаулардың үлгілерін меңгеру деңгейі мен тереңдігі нақты адамдарға (ата-анаға) — белгілі құндылықтарды бойына сіңірген адамдарға деген баланың қарым-қатынасы деңгейіне тәуелді. Ата-анасына деген, кейін ұстаздарына деген жағымды эмоционалды қарым-қатынас жағдайында бала қарым-қатынас үрдісінің нақты мазмұнын меңгерумен ғана шектелмейді, сонымен қатар олардың заттарға, құбылыстарға және т.б. деген қарым-қатынастарын да ұғынады. Негізгі өнегелі құқықтық санаттар жақсылық пен жамандық, әділеттілік туралы түсініктер осылай қалыптасады.

Мектептегі құқықтық әлеуметтену екі бағытта жүзеге асады. Біріншіден, бұл арнайы сабақтардағы тікелей құқықтық әлеуметтену, бұндай сабақтарда оқушыларға мемлекеттік құрылым, құқықтың қоғам өміріндегі орны мен қызметтері туралы айтылады, азаматтардың құқықтары мен міндеттері және т.б. туралы түсіндіріледі. Екіншіден, құқықтық әлеуметтенуге оқушылардың құқық қорғау органдарының өкілдерімен кездесулері септігін тигізеді. Осы аталған кездесулерде оқушыларға құқықтық нормаларды бұзбау қажеттілігі түсіндіріледі және соттық тергеу әрекеттерінің мысалдарына сүйеніп, заң бұзушылықтың салдары таныстырылады. Біздің елімізде тікелей құқықтық әлеуметтендіру мектеппен ғана шектелмейді. Бұндай жұмыстар еліміздің барлық жоғары оқу орындарында жалғастырылып, студенттер құқық негіздері және заң психологиясы және т.б. сияқты пәндерді оқиды.

Қиын жасөспірімнің жеке тұлға ретінде қалыптасуының маңызды факторы отбасындағы жағымсыз жағдайлар болып табылады. Ата-аналар жасөспірімдермен қарым-қатынасты жиі ауырсынып, кей кезде «дұрыс» тәрбиелеуге кіріседі, түсініктемелер талап етеді, дауыс көтереді, қорқытады. Бұндай ата-аналардың балалармен қарым-қатынасы кездейсоқ, ауық-ауық орын алтын әрекет сипатында болады. И.С. Конның айтуынша, жас өспірімдердің мінез-құлықтарының әлеуметтік немесе психологиялық аспектілерінің барлығы өмірдің қазіргі немесе өткен кезеңіндегі

олардың отбасылық жағдайларымен тығыз байланысты болады. Әке мен ананың бала тәрбиелеу әдістеріндегі ымырасыздығы жасөспірімге не жақсы, не жаман, нақты жағдайда кімдікі дұрыс, ата-ананың қайсысына сену қажет, кімді тыңдау керек екендігін дұрыс ұғынуға кедергі жасайды.

Ата-анаға деген абырой мен сый-құрметті жазғырумен немесе жанашырлық сезімге шақырумен қалыптастыра алмайды. Бедел байыпты, парасатты, адал жолмен жүзеге асқан қарым-қатынас нәтижесінде бірте-бірте өседі. Жасөспірімдер ата-анасының сөздері мен іс-әрекеттерін олардың кәсіби дәрежелері мен білім деңгейлерімен салыстыруға бейім. Жасөспірімдік кезеңде ата-аналардан ерекше психологиялық түйсік пен педагогикалық мәдениет талап етіледі. Бұл ата-анаға жасөспірімдермен өзара қарым-қатынас сипатын дер кезінде өзгертіп, жасөспірімдерге өмірлік тәжірибесі мен өзінің біліктілігінің арқасында олардың өздері дұрыс шеше алатын мәселелерге қатысты іс-әрекеттеріне еркіндік беру қажет.

Ата-аналар мен жасөспірімдердің арасындағы қарым-қатынас сипаты олардың қарым-қатынасының өмірлік болашағына қатты әсер етеді. Үлкендер балалардың орнына бірденені жиі жасай салуға тырысады не бәрін жасай салады немесе олардың іс-әрекетін, әр қадамын қадағалап, кірісіп отырады. Бұндай жағдайда жасөспірімде таңдау болмайды, оларға өз бетінше шешім қабылдаудың қажеті жоқ болады. Осыдан өмірде кездесетін әр алуан жағдайлармен бетпе-бет келгенде дәрменсіздік, тұрақсыздық пайда болады. Жасөспірімнің мінез-құлқын анықтайтын негізгі мотив, өз ісінің дұрыстығын дәлелдеуді қалау бұндай тыйымдар атмосферасында жүзеге аспай қалады. Осының кесірінен өзара қарым-қатынас босансып, тіпті нашарлап кетуі мүмкін. Ата-аналар жасөспірімдердің өздерінің пікірін елемей, олардың нұсқауына қарсы әрекет етуін, олардың бақылауына қарсылық көрсетуін байқайды.

Психологиялық шиеленісушілік атмосферасы, отбасында кикілжіндердің жиі болуы балаға қатты әсер етеді және жиі бірден теріс әсер етеді. Бұндай күйде балалар ықпалға тез көнеді, өйткені олар ішкі күйзелісінен арылуға тырысады. Отбасындағы сәтсіз жағдайлар әртүрлі болады — ұрыстар мен өзара түсініспеушіліктер, жасөспірімге деген ата-ана мейірімінің жетіспеушілігі.

Өмірдің әртүрлі кезеңінде осы факторлардың әрқайсысы келеңсіздік тудыруы мүмкін, бірақ олардың ықпалы әртүрлі болады.

2-тақырып бойынша сұрақтар

1. Мінез-құлықтағы ауытқуды түсіндіретін шетелдік тұжырымдар.
2. «Қиын» және «тәрбиелеуге қиын» ұғымдары нені білдіреді?
3. Мінез-құлықтың ауытқуына қатысты ресейлік ғалымдардың ұстанымдары.

2-тақырып бойынша әдебиеттер

Арзуманян С.Д. Микросреда и отклонения социального поведения детей и подростков.— Ереван, 1980.

Акажанова А.Т. Теоретико-психологические аспекты формирования девиантного поведения несовершеннолетних //Тезисы 3-ей межд.конф.— Алматы, 2005.— С. 199—202.

Байярд Р.Т. Дж. Ваш беспокойный подросток.— М., 1991.

Бернс Р. Развитие Я - концепции и воспитание.— М., 1986.

Бютнер К. Жизнь с агрессивными детьми.— М., 1991.

Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения).— М., 2004.

Исаев Д.Н., Каган В.Е. Аутистические синдромы у детей и подростков: механизмы расстройства поведения //Патологические нарушения поведения подростков.— Л., 1973.

Джаманбалаева Ш.Е. Социология девиантного поведения.— Алматы: КазГУ, 1999.

Казымбетова Д.К. Девиантное поведение молодежи как объект социологического исследования: автореф. ... канд.социол. наук. Алматы, 1999.

Колесникова Г.И., Котова А.Б., Петрулевич А.И. Девиантное поведение. Ростов-на Дону, 2007.

Кле М. Психология подростка: психосексуальное развитие.— М., 1991.

Кэмпбелл Р. Как справиться с гневом ребенка.— СПб.: Питер, 2002.

Леонгард К. Акцентуированные личности.— Киев, 1989.

Паренс Г. Агрессия наших детей.— М., 1997.

Фигдор Г. Дети разведенных родителей: между травмой и надеждой.— М., 1995.

Фрейд З. Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов.— СПб, 1997.

3-тақырып

Жасөспірімдердің әлеуметсізденуіндегі формальды емес криминогенді топтардың орны

Психологияда «топтық динамика» деген ұғым бар. Топтық динамика — белгілі бір жағдайда нақты индивидуумдардың арасындағы өзара әсері арқасында олардың әрқайсысының шиеленісті бәсеңдететін немесе оларды толық қанағаттылыққа әкелетін үрдіс.

Қауіпті немесе формальды емес, жасөспірімдер мен бозбалалар топтарының құрылу тетігі мәселелердің екі тобын қамтиды:

1. Жасөспірім (бозбала) әлеуметтенудің дәстүрлі топтарынан қалайша бас тартады? және 2. Олар неліктен әлеуметтікке қарсы бағытталған қауіпті топтарға бірігеді? Өзін-өзі таныту, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі жетілдіру мен өзін-өзі бағалау қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкіндіктеріне байланысты жастар 3 топқа бөлінеді: 1-топта мүмкіндік бар; 2-топтың мүмкіншіліктері шектеулі; 3-топта бұл мүмкіншіліктер мүлдем жоқ. Жастардың арасында алғашқы бөлінулер пайда болады, олар «қабілеттілер және қабілетсіздер», «жақсылар және жамандар», «тәртіптілер және тәртіп бұзушылар» болып бөлінеді. Қабілетсіздер, оқу үлгерімі нашарлар және тәртіп бұзушылар, осындай атақ алған соң (стегматизация) оны ақтауға тырысады.

Бұл күрделі де қатыгез әлемде жасөспірімдер қорғаусыз. Ол қорғанысты қайдан іздейді? Отбасынан ба? Ата-ана үшін ол кішкентай бала емес. Мектептен бе? Ол онда кімге керек? Милициядан ба? Күлкілі...

Үлкендер тарапынан көңіл бөлудің жетіспеушілігі жасөспірімді құрдастарынан құрылған топ іздеуге итермелеген жалғыз себеп емес. Маңызды мотивтердің бірі — формальды емес қарым-қатынасқа, эмоционалды мәнді қарым-қатынасқа ұмтылыс. Бұндай эмоционалды қарым-қатынастың ақырғы мақсаты бос уақытын өткізу ғана емес, жасөспірімнің өзіне құрдастарынан қарым-қатынас туралы ақпарат алу, яғни өзінің жеке тұлғалық мәртебесін анықтау, нәтижесінде өзін-өзі жүзеге асыру болып табылады. Жасөспірімнің құрдастарымен терең эмоционалды қарым-қа-

тынасқа қол жеткізу қиындықтарына қарамастан, олармен формальды емес топтарда қарым-қатынас жасау мынандай мұқтаж-дықтарды қанағаттандыруға мүмкіндік береді:

1. Қауіпсіздікке мұқтаждықты (қорғанысты);
2. Жүйкелік психикалық шиеленістерді шешу;
3. Түсіну, жанын түсіну, жанашырлық;
4. Достық (өзін ешкімге қажет емес деп сезіну);
5. Тәуелсіздік, өзімен-өзі болу, үлкендерге тәуелді болмау;
6. Өзімен тең құрдастары тарапынан жағымды баға мен сый-құрмет (жеке тұлғалық мәртебеге ие болу);
7. Өзін-өзі бекіту, көпшілікке танымал болу, көпшіліктің мойындауына ие болу (әлеуметтік мәртебеге ие болу);
8. Жаңа ақпарат алу;
9. Эмоционалды жайлылыққа қол жеткізу.

Ұжымда аутсайдерлер пайда болады. Аутсайдерлік — жасөспірімдерді бір-біріне тартып, жақындастырады. Бұл қоғамға қарсы бағытталған формальды емес топтардың қалыптасуына септігін тигізетін әлеуметтік-психологиялық шынайылық, ал мұқтаж-дылықты қанағаттандыру мен мүдделерді жүзеге асыру мүмкіншілігінің шектеулігі қарсы шығудың және объективті шынайылықта өзін-өзі тұрақтандырудың құқыққа қарсы тәсілдерін таңдауға субъективті даярлықтың алмасуын жеделдетеді, басқаша айтқанда, аутсайдерлік — әлеуметтік тығырыққа тірелген және одан шығуға талпынған адамның күйі. Бұл қақтығыстың үш түрінің туындауына себепкер болады: жасөспірім мен мұғалімнің, тәрбиешінің, жетекшінің арасындағы, жасөспірім мен сынып ұжымы, топ, бірлестік арасындағы, жас өспірім мен отбасы арасындағы қақтығыстар. Егер қақтығыстар дер кезінде шешімін таппаса, жасөспірімдер негізгі әлеуметтік институттарынан ығыстырылып шығарылады. Бұл жастың психологиялық ерекшелігі жасөспірім жалғыздықта бола алмайтындығымен және ол өзіне тең топ іздеуімен сипатталады. Және ондай топты өзі сияқты күйге тап болған балалардың арасынан табады. Өзін-өзі таныту үшін олар бірігеді. Осылайша сабақтан қашатын, қауіпті жасөспірімдер топтары (наразылық: «мен бәрібір ештеңе түсінбеймін»), қаңғыбастар топтары (отбасының сенбеушілігі мен түсінбеушілігіне қарсы: «тек қана ұрсады және ұрады, ештеңені

түсінгілері келмейді»), еңбек пен сабақтан бос топтар (кәсіби емес, жалақысы аз жұмыс) құрылады.

Іс-әрекеттің негізгі түрлерінде сәтсіздікке ұшырау (оқуда, мамандықты меңгеруде) өз күшіне сенімділіктің орнына өз-өзін төмен бағалауды, өзінің маңыздылық сезімінің орнына зиян келтірушілік пен қажетсіздік сезімін тудырады. Және бұл жасөспірімнің тұрақты көңіл-күйіне айналып, оның өмірде әрдайым сәтсіздікке ұшырауына әкеледі. Топқа енудің басты мотиві — жалғыздықта қалудан қорқу, түсінуге, теңқұқыққа, беделге қатысты мұқтаждық («онда мен өзімді алғаш рет тең сездім, онда мені қажет етеді»).

Формальды емес топтарда өзін-өзі танытудың басқа да тәсілдері қолданылады. Зерттеушілер оларды 4 топқа топтастырады:

1. Негізгі әлеуметтік міндеттерді орындамау;
2. Қоғамда қабылданған мінез-құлық қалыптарды орындамау;
3. Моральға қайшы келетін мінез-құлық;
4. Құқықты бұзу.

Өзін-өзі танытудың формасын әр топ өзінің топ құрамына, көшбасшысына, ортаның қылмыс жасау және қылмыстық дәстүрлерінің деңгейіне байланысты таңдайды. Бастапқыда формальды емес топтардың асоциалды мақсаты болмауы мүмкін. Көп жағдайда олардың «өмірінің» патологиялық мақсаттары олармен күрестің патологиялық формаларына жауап реакциясы болып табылады. Әр блоктың әртүрлі әлеуметтік мәдени орталар мен аймақтарда, нақты әлеуметтік және этникалық топтарда көпкөрінеу ерекшеліктері бар.

Көптеген зерттеушілер қауіпті топтардың құрылуын маргинализация үрдісімен және оның теріс әсерлерімен байланыстырады. Маргиналдылық топтардың қалыптасуының себебі емес, тек аутсайдерлікке қарқынды ену ғана. Қолы бос жасөспірімдер тобына тән өзін қоршаған ортаға қарсы қою олардың наразылық сипатты мінез-құлықтарының ерекшеліктері қатарында көрінеді. Бұған, бірінші кезекте, киімдеріндегі ерекшеліктер, жаргондар (жастарға тән сөйлеу тілі) секілді олардың тәуелсіздігі мен үлкендерге қарсылығының белгілері (символдары) жатады. Жасөспірімдер қолданатын терминдер, көбінесе дөрекі, шартты және сөздерге олардың үйреншікті мағынасына қарама-қайшы мағына

беріледі, қылмыскер лексикондарынан алынған сөздер жиі кездеседі. Бұндай сөздердің барлығы «өздерінікін» «өзгелерден» айырып тану қызметін атқарады, сонымен қатар топтық ынтымақтастықты нығайтады. Алайда үлкендер әлемі мен жас өспірімдер әлемінің арасындағы айырмашылықтар тек осы сыртқы атрибуттармен ғана шектелмейді.

В.В.Лунев атап көрсеткендей, «жасөспірімдердің қылмыстық топтары «мектебінен» тура немесе жанама жолмен жүздеген, мыңдаған, тіпті миллиондаған жасөспірімдер өтеді. Жасөспірім кезінде жинақтаған зорлық, пайдакүнемдік және анархиялық мінез құлық тәжірибесі көптеген адамдарда ұзақ жылдар бойы сақталса, кейбіреулерде өмір бойы сақталады. Балалық шақ пен ересектікте қалыптасқан бұл ауыр жүктен арылу әрқашанда барлық адам үшін қиын».

Тұлғаның ең жағымды әлеуметтенуінде жасөспірімдік өмірбаянның жағымсыз салмағы санада сақталып, кейінгі мінез-құлық жағдаяттарында адамға ауыртпалығын түсіреді. Бұған ауыр қылмыстардың мотивациясына қылмыстық-психологиялық талдау дәлел бола алады. Сонымен қатар көптеген адамдардың теріс қылықтары да айғақ болады. Көп жағдайда адамның қол жеткізген мәртебесіне, оның рөлдік мінез-құлқына сәйкес келмейтін үлкен адамдардың іс-әрекетіндегі ауытқушылықтардың бастау көзін олардың балалық шағы мен ересектік кезеңінен іздеу қажет.

Барлық тарих, әсіресе жақын шетелдердің тарихы адамның мұқтаждығы мен мотивациясына сай келмеген, санаға тікелей әсер ету әрекеттерінің ықпалы аз болатындығын дәлелдейді. Балалық шақ пен ересектік кезеңінде қалыптасқан мұқтаждықтар мен әдеттер ылғалды әрі құнарлы жерге себілген дән секілді, адам санасына оңай, тез сінеді.

Бүгінгі таңда жасөспірімдердің қауіпті топтарының көбейіп етек алуына байланысты бұл топтарда қалыптасқан құндылықтар мен үлкендер әлемінің өнегелі құқықтық құндылықтары арасында нақты айырмашылық пайда болған, бұл төмендегі себептермен айқындалатын міндеттермен түсіндіріледі. Біріншіден, белгілі бір жағымсыз әлеуметтік жағдайларда жас-өспірімдердің қауіпті топтарында ішімдік ішу, нашақорлық, токсикомания, жезөкшелік, қылмыстық секілді заң бұзушы құбылыстар пайда болып, таралуы мүмкін. Екіншіден, жас ерекшелігіне қатысты жатырқаушылық

әлеуметтік бақылаудың әлсіреуімен, өсіп келе жатқан ұрпақтың әлеуметтену үрдісінің маңызды қызметінің бұзылуымен — үлкендердің әлеуметтік тәжірибесін меңгеру мен беру жүйесінің бұзылуы салдарынан ұрпақтар арасындағы мирасқорлықтың әлсіреуімен қатар жүреді. Мейірімділік, өзара сенімділік, ынтымақтастық пен өзара көмек беруге әрдайым дайын болу, адалдық, парасаттылық, еңбек сүйгіштік, әлеуметтік жауапкершілік, әділеттілік, заңға деген құрмет және басқа да көптеген өнегелі құқықтық құндылықтар мұраға берілмейді. Оларды өнегелі құқықтық әлеуметтену, тәрбиелеу үрдісінде, осындай қасиеттері бар, олардың құндылығын жете түсінетін және бұл қасиеттерді жасөспірімдерге дарытуға тырысатын үлкендермен қарым-қатынас үрдісінде меңгеру қажет. Егер жасөспірімдер тек өз құрдастарымен ғана араласатын болса, егер олар үшін өздерінің топтары ғана референтті болып табылатын болса, олар мәдени дәстүрлерден бастау алатын және бірін-бірі құрметтеуге, мінез-құлықтың өнегелі құқықтық бастауларына негізделіп қалыптасқан мінез-құлық түрлерін игере алмайды.

Жағымсыз әлеуметтік жағдайларда жасөспірімдер тобы біртіндеп асоциалды топтарға, кейіннен қоғамға қарсы топтарға айналуы мүмкін.

Топтың жағымсыз дамуының бірінші кезеңінде балалардың бір-бірімен байланысы терең емес, кездейсоқ, әлсіз топтар, барлығы мойындаған көшбасшысы жоқ болады. Бұндай топтардың мүшелері — «қиын» жасөспірімдер. Оларға оқуға деген теріс көзқарас, тәртіпсіздік, ауық-ауық көрініс табатын девиантты мінез-құлық (шылым шегу, құмарлық ойындары, ішімдік ішу, нашарлық, ұсақ ұрлықтар, қаңғыру) тән.

Екінші кезеңде егер топ сақталатын болса, ол тұрақтанады, адам саны азаяды, онда басшы пайда болады. Оқуға деген теріс көзқарас педагогке, үздік оқушыларға, тұтас мектепке деген дұшпандық қарым-қатынасқа дейін өседі. Бұндай топтардың мүшелері бейморальдық іс-әрекеттерді ғана жасап қоймай, заң бұзушылықтарға дейін барады — ұрлықтар, бұзақылық жасау.

Деформацияның үшінші кезеңінде топ өзінің асоциалды мінез-құлықтарын ақтаушы, өздерінің қалыптастырған топтық нормаларымен өмір сүреді. Топтың басшысы болып, көбіне жазасын өтеп келген адам тағайындалады. Мектеппен, КТУ мен байланыс

мүлдем үзіліп, девиантты мінез-құлық қылмыскерлікке айналады (ұрлық, тонау, бұзақылық, автокөліктерді ұрлау және т.б.). Осылайша топ криминогенді топқа айналады.

Криминогенді топтардың өз мүшелеріне ықпал ету тетігі төмендегі түрде жүзеге асады: басымдық көрсету, кейін ерте не кеш уақыт өткізудің мақсатсыз уақытты бос өткізу, маскүнемдік, ішімдік, есірткі сатып алуға ақша табу мақсатында ұрлық жасау, тонау, әдепсіз мінез-құлықты әйелдермен қарыматынас жасау, бір-бірімен төбелесу, зорлау формалары ғана қалады. Бұның барлығы тұлғаның азғындауына сөзсіз әкеледі. Егер жасөспірім бұндай топта ұзақ уақыт қалатын болса, құқықты әлеуметтендірудің кемшіліктерінің жағымсыз салдары қайтымсыз, түзетуге болмайтын күйге жетеді.

3-тақырып бойынша сұрақтар

1. «Топтық динамика» ұғымы нені білдіреді?
2. Жасөспірімдердің және бозбалалардың формальды емес топтарының қалыптасу тетігі.
3. Жасөспірімдердің аутсайдерлігі мен маргиналдығының салыстырмалы сипаттамасы.

3-тақырып бойынша қолданылатын әдебиеттер

Аргуманян С.Д. Микросреда и отклонения социального поведения детей и подростков.— Ереван, 1980.

Акажанова А.Т. Роль неформальных и криминогенных групп в десоциализации несовершеннолетних // Жантану.— Алматы, 2008.— №3 (3).— С.46—48.

Винникотт Д.В. Разговор с родителем.— М., 1995.

Джаманбалаева Ш.Е. Социология девиантного поведения.— Алматы: КазГУ, 1999.

Дусманбетов Г.А., Шерьяданова Х.Т. Психология деструктивных факторов процесса социализации старших подростков.— Алматы, 2003.

Змановская Е.В. Девиантология.— М., 2004.

Казымбетова Д.К. Девиантное поведение молодежи как объект социологического исследования: автореф. ... канд.социол. наук. Алматы, 1999.

- Кон И.С. Психология ранней юности.— М., 1989.
- Криминологи о неформальных молодежных объединениях.— М., 1990.
- Ливехуд Б. Кризисы жизни — шанс жизни. Развитие человека между детством и старостью.— Калуга, 1994.
- Бегалиев К. Предупреждение безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних.— Алма-Ата: Казахстан, 1980.
- Джекебаев У.С. О социально-психологических аспектах преступного поведения.— Алма-Ата: Наука, 1971.
- Жадбаев С.Х. Правопорядок и поведение несовершеннолетних / Закон и подросток.— Алма-Ата, 1982. .
- Малкина-Пых И.Г. Кризисы подросткового возраста (Справочник практического психолога).— М., 2004.
- Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения.— Санкт-Петербург, 2005.
- Прихожан А.М. Психология неудачника.— М., 2000.
- Раттер Б. Помощь трудным детям.— М., 1995.
- Шульга Т.И., Слот В., Спаниард Х. Методика работы с детьми «группы риска».— М., 1998.
- Шиханцов Г.Г. Юридическая психология. Учебник для вузов.— М., 1998.

4-тақырып

Ауытқыған мінез-құлық генезисіндегі әлеуметтік пен биологиялықтың арақатынасы

Девиантты мінез-құлық себептерінің түсініктемесі осы әлеуметтік-психологиялық құбылыстың табиғатын түсінумен тығыз байланысты. Адамның мінез-құлқында әртүрлі деңгейдегі компоненттер, атап айтқанда, биологиялық, психологиялық және әлеуметтік компоненттер үндесіп жататындығы белгілі. Осыған сәйкес биологиялық детерминанттарға (себептерге) басты және біркелкі назар аударатын тұжырымдар; психологиялық факторларға баса назар аударатын тұжырымдар; және девиантты мінез-құлықты тек әлеуметтік себептермен түсіндіретін әлеуметтік тұжырымдар пайда болады.

Адамдардың мінез-құлқына қоғамдық үрдістер мен әлеуметтік топтардың ықпалы, ең алдымен, әлеуметтік тәсіл аясында қарастырылады. Бұл бағыттың ең танымал өкілдері: О.Конт, Г.Тард, А.Кетле, Э.Дюркгейм, М.Вебер, Т. Парсонс, Р. Мертон.

Аномия теориясында Э. Дюркгейм әлеуметтік девиацияны алғашқы болып толық түсіндірген. «Аномия» термині француз тілінен аударғанда «заңның, ұйымдастырудың жоқтығы» деген мағынаны білдіреді. Бұл ескі нормалар мен құндылықтар шынайы қарым-қатынастарға сай келмеген, жаңалары әлі бекітілмеген әлеуметтік бос кеңістіктің — әлеуметтік тәртіпсіздікті туғызу күйін түсіндіреді. Бұл теорияны ол өзіне-өзі қол жұмсау болмысы туралы классикалық зерттеуінде қолданады (1897). Ғалымның пікірінше, өзіне-өзі қол жұмсаудың саны тұлғаның ішкі қасиеттеріне ғана байланысты емес, адамдарды басқаратын сыртқы себептерге де байланысты. Э. Дюркгейм әлеуметтік ауытқулардың объективті табиғатына еш күмәнданбағаны соншалықты, ол қылмысты «әдетті жағдай» деп пайымдады. Оның пікірінше, әдетті құбылыстың даусыз белгілері бар басқа ешқандай құбылыс жоқ, «қылмыс қоғамның барлық түрінде кездеседі... қылмыс деңгейі адамзаттың дамуымен азаймайды».

Осылайша Э. Дюркгейм әлеуметтік ауытқуларды қоғамның нормативті-құндылықтарының шырқы бұзылуының салдары

ретінде қарастырады. Оның ойлары әртүрлі әлеуметтік топтар мен әлеуметтік күштердің арасындағы қарама-қайшылықты девиантты мінез-құлықтың басты себептері деп есептейтін зерттеушілердің еңбектерінде жалғасын тапты, мысалы: жаңашылдық пен кертатпалық новаторлық пен консервативтік.

Р. Мертон, Э.Дюркгеймнің ең көрнекті өкілдерінің бірі, девиантты мінез-құлықты — мәдениетпен анықталатын ұмтылыстар мен оларды қанағаттандыру құралдарын беретін әлеуметтік құрылымның арасындағы келіспеушіліктің нәтижесі ретінде қарастырады. Мәселен, қазіргі американдық мәдениетінде ауқаттылық идеясы басым, бұл өз кезегінде сәттіліктің жоғары индивидуалды маңызын анықтайды. Әлеуметтік нормалар арқылы мәдениет мақсаттарды ғана анықтап қоймайды, сонымен қатар оларға жетудің заңды тәсілдерін де анықтайды. Сонымен, егер адам табанды еңбек етсе, оның «американдық арманы», әйтеуір, бір орындалуы тиіс.

Жетістікке жету үшін барлық адамда жағдайлар бірдей емес, бірақ олар кездесетін кедергілерге бірнеше тәсілдің көмегімен бейімделе алады. Бұндай бейімделу тәсілдерін Р.Мертон анықтап көрсетті:

- Конформизм (әлеуметтік тұрғыдан мақұлданған мақсаттар мен оларға қол жеткізу тәсілдерін толық қабылдау);
- Инновация (мақсаттарды қабылдау, оларға жетудің заңды тәсілдерінен бас тарту);
- Ритуализм (берілген немесе үйреншікті тәсілдерді олқы қайталап қолдану);
- Ретризм (әлеуметтік нормаларды орындаудан пассивті бас тарту, мәселен, нашақорлық);
- Бүлік (белсенді бүлік — әлеуметтік нормаларды мойындамау).

Әлеуметтік девиацияның басқа объективті факторлары ретінде мына факторлар мақұлданған: әлеуметтік өзара қарым-қатынасқа қатысушылар арасындағы айырмашылықтар мен көңіліненшықпау (Т.Парсонс); игілікті бөлу мен адамдардың тұлғалық қасиеттерінің арасындағы сәйкессіздік (П.Сорокин); девиантты субмәдениет нормалары мен оқытудың әсерлері (Р.Клауорд, Л.Оулин). Сонымен, жас бала кезден бастап девиантты (қылмыстық, қақтығыстық

немесе ретристік) субмәдениеттің ықпалына түскен жеке тұлға девиантты мінез-құлықтың осындай формаларын өмірде қолдануы әбден мүмкін.

Қарастырылған объективті әлеуметтік факторлармен қоса, девиантты мінез-құлықтың субъективті себептері болады. Стигматизация теориясына сәйкес (Э. Лемерт, Г. Беккер) девиация қоғамның өзі (дәлірек айтқанда, әлеуметтік топ) жеке тұлғаға нақты адамның әрекеті мен абстракты ережелердің (бастапқы девианттылық) арақатынасын белгілеу жолымен сәйкес жарлықтар телудің салдары болып табылады. Бірте-бірте девиантты рөлді сақтауға мәжбүр ететін атақ-даңқ қалыптасады (қосалқы девиация).

И. Гофман стигманы үш түрге бөледі: физикалық стигма (туа біткен ауытқушылықтар және денедегі зақымдар); еріктің кемшіліктері (ішімдікке салыну, нашақорлық, жан күйзелістері); нәсілдік стигмалар («қаралар»).

Қазіргі заманғы ресейлік зерттеуші Ю.А.Клейберг жасөспірімдердің девианттылығын зерттей отырып, жеке тұлғаның мәдени нормаларға қарым-қатынасы арқылы девиантты мінез-құлықты айқындайды. Оның берген анықтамасы бойынша, «ауытқыған мінез-құлық — бұл әлеуметтік нормалар мен күтулерді соларға деген тұлғалық құндылықты қарым-қатынасын көрсету арқылы өзгертудің арнайы тәсілі». Бұл үшін ерекше амалдар қолданылады: сленг, символика, сән, манера, қылық және т.б. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлық алға қойылған мақсатқа жетудің, өзін-өзі танытудың және бәсендік құралдары ретінде көрініс табады.

Осылайша, социологиялық және соған жақын әлеуметтік-психологиялық теориялар девиантты мінез-құлықты әлеуметтік үрдістердің, қоғам мен нақты тұлғаның арасындағы өзара қарым-қатынастардың нәтижесі ретінде қарастырады. Бір жағынан, біз қоғамның өзінде мінез-құлықтың ауытқуын тудыратын себептер бар екендігін көреміз, мысалы: әлеуметтік дезорганизация мен әлеуметтік теңсіздік. Екінші жағынан, нақты адамның жеке тұлғалық рөлін оның жеке тұлғасының әлеуметтену үрдісінде түсінеміз.

Тұлғаның мінез-құлқына әсер ететін маңызды факторлардың бірі — ішкі, биологиялық жағдайлар, яғни кез келген сыртқы

жағдайлармен бірлесіп әрекет ететін табиғи өріс. Биологиялық алғышарттарға мыналар кіреді: мұралық-генетикалық ерекшеліктер, индивидтің туа біткен қасиеттері (ана құрсағында даму барысында игерген қасиеттер), импринтинг (онтогенездің ерте кезеңдеріндегі қабылдаған мәлімет).

Биологиялық фактор жеке тұлға тұрмысының төмендегі сипаттамаларын реттейді:

1. Онтогенез үрдісінің индивидуалдық өзгешелігі (соның ішінде, пісіп жетілу, қартаю темпі);
2. Гендерлік (жыныстық) айырмашылықтар;
3. Жас ерекшеліктері;
4. Дене бітімі;
5. Денсаулық және төзімділік;
6. Жүйке жүйесінің типологиялық қасиеттері мен күйі.

Девиантты мінез-құлық табиғаты мен себептерінің биологиялық түсіндірмесінің көне тарихы бар. XIX ғасырда итальяндық дәрігер-психиатр әрі криминалист Чезаре Ломброзо (1836—1909) биосоциологиялық теория ұсынды, бұл теорияда ғалым адамның қылмыстық іс-әрекетін оның анатомиялық құрылымымен байланыстырды. Басты назар аударылған объектілер: бас сүйегі, ми, мұрын, құлақтар, шаштың түсі, татуировка, қолтаңба, терінің сезімталдығы, қылмыскерлердің психикалық қасиеттері. Антропометрикалық әдісті қолданып, зерттеуші «туа біткен қылмыскер типтің» 37 мінездемесін бөліп көрсетті, соның ішінде, астыңғы жақтың шығыңқылығы, пұшық мұрын, сақалдың аздығы, құлақтың сырғалықтарының үлкендігі. Кейіннен Ч.Ломброзо теориясы тарихқа ғылыми ой ретінде енгенімен, ғылыми тұрғыда жарамсыз деп танылды.

Аталмыш бағыттың тағы бір көрнекті өкілдерінің бірі — американдық дәрігер және психолог Уильям Шелдон (1898—1984) темперамент түрлері (және мінез-құлық) арасындағы, сонымен қатар, адамның соматикалық құрылымының түрлері арасындағы байланыстарды анықтады. Ғалым дене бітімнің үш түрін бөліп көрсеткен: эндоморфты, мезоморфты, эктоморфты. Дене бітімнің бұл үш түрі темпераменттің: висцеротония, соматотония, церебротония секілді үш түрімен байланысады. Олардың үйлесімділігі — психотип. Мысалы, соматотонияға рахаттануға мұқтаждық, белсенділік, үстемдікке және билікке ұмтылу, қатерге бас тігуге

бейімдік, агрессивтілік, сезімсіздік. Керісінше, церебротонияда ұстамдылық, сезімталдық, социофобия, жалғыздыққа бейімділік байқалады.

Чарльз Дарвин ұсынған табиғи іріктеу мен мұрагерлік заңдарына негізделген эволюциялық әдіс биологиялық теориялардың ішінде ерекше орын алады. Эволюциялық әдісті жақтаушылар адам мінез-құлқының әр түрлі аспектілерін мұрагерлік бағдарламалардың көрінісі ретінде қарастырса, аталмыш әдісті сынаушылар жануарлардың мінез-құлқына қатысты заңдарды адам психологиясын зерттеуде қолдануды негізсіз, орынсыз деп есептейді.

Дарвин идеясын дамытатын, Конрад Лоренцтің (1903—1989) адам мінез-құлқының әртүрлі құбылыстарын түсіндіреді, мәселен, агрессия, ең алдымен өмір сүру үшін күрестің туа біткен инстинкті. «Агрессияның пайда болуы, көбінесе өлім инстинктінің пайда болуымен теңдестіріледі, бұл да басқалары сияқты инстинкт, табиғи жағдайларда басқа инстинкттер секілді өмір мен түрді сақтауға септігін тигізеді».

Қазіргі таңда адам мінез-құлқындағы биологиялық детерминанттарды зерттеу ғылымның бірнеше саласында белсенді түрде жүзеге асады: биологияда, медицинада, криминологияда, физиологияда және әсіресе, генетикада.

XIX ғасырдың атакты ғалымдары Фрэнсис Гальтон (1822—1911) мен Грегор Менделдің (1822—1884) есімдері психогенетика дамуының басталуымен байланысты. 1865 жылы олар психогенетика немесе евгеника саласындағы алғашқы зерттеулерінің нәтижелерін жариялады. Кейінгі жылдары Ф.Гальтон алғаш рет егіздер және статистикалық әдістерді қолдана отырып, жеке тұлғалық айырмашылықтарға жүйелі зерттеу жүргізді. Оның еңбектері интеллект детерминанттарын зерттейтін ғылыми ізденістерге бастама болды. Тұлғалық мінездемелер мен мінез-құлықтар аз деңгейде зерттелді.

Тағы да бір ескеретін зерттеулер әлемнің көптеген елдерінде жүргізілген экстраверсия мен нейротизмді қарастыратын зерттеулер болып табылады. Мысалы, Америкада, Австралияда және Еуропада (1992) швед ғалымы Нэнси Петерсон қиғаш кескіндер әдісімен он бес мың туысқандық жұпқа жүргізген зерттеуі мынандай екі тұжырым жасауға мүмкіндік берді:

1) нейротизм мен экстраверсия қасиеттері онтогенез барысындағы генетикалық шарттастықпен сипатталады;

2) жастың үлкеюімен мұра қылушылық көрсеткіштері төмендейді (әсіресе, нейротизм жағдайында).

XX ғасырдың 60-жылдарының ортасында У. Петерс генетикалық зерттеулер нәтижесінде ер адамдарда У — хромосомаларының артық болуы олардың криминалы зорлық-зомбылыққа бейімділігін анықтайды деген қорытындыға келген (тұтқындардың арасында бұндай ауытқушылық әдеттегіден 15 рет жиірек кездеседі). Тұтқындарды зерттей отырып, Г.Айзенк экстраверттер интраверттерге қарағанда қылмыс жасауға бейімдірек, ал бұл, өз кезегінде, генетикалық деңгейде анықталған деген қорытындыға келеді. Сонымен қатар, кейбір кәметке толмаған заң бұзушылардың бас миының маңдай бөліктерінің дамуындағы артта қалушылық айқындалған, бұл құбылыс нейрофизиологиялық бұзылуға, ақырында құқыққа қайшы келетін әрекеттерге әкеліп соғады. Мінез-құлықтың қандай да бір нақты түріне жауап беретін геннің анықталмағанына қарамастан, көптеген мамандар мұрагерлік пен мінез-құлық арасындағы түзетуді мойындайды. Ауытқыған мінез-құлықтың басқа да биологиялық детерминанттарының ішінде гормондардың ықпалы да аталады (атап айтқанда, тестостерон). Төрт мың соғыс ардагерлеріне зерттеу жасай отырып, Даббс мен Моррис (1990) тестостерон деңгейі мен қоғамға қарсы мінез-құлыққа бейімділіктің арасында байланыс болады деген қорытындыға келген.

Жүйке жүйесінің қасиеті адам темпераментінің — оның психикалық өмірінің динамикалық құрылымын анықтайтындығы белгілі. Сәбилердің бір жылғы өмірін зерттеген Нью-Йорктік лонгитюдті зерттеулері өмірдің бірінші айында пренаталды жағдайлар мен босану ерекшеліктері секілді факторлар басым рөл атқарады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Генетикалық тұрғыдан берілген жеке тұлғалық динамикалық мінеземелер (яғни темперамент) саласында шамамен тоғыз айлық жастан бастап көрінеді.

А.Торгерсеннің егіздер зерттеулерінің мәліметтері бойынша, 6 жаста қиын темперамент синдромының компоненттерінің бесеуі жоғары генетикалық құрылымдарға ие болады: әлсіз реакция,

реакцияның жоғары интенсивтілігі, төмен ырғақтық. Бұл кезде нашар бейімделушілік жалпы отбасылық ортамен анықталса, жағымсыз көңіл-күй индивидуалды ортада қалыптасады.

Тұтас алғанда, заманауи білімдер тұқым қуалаушылық жолмен ауытқушы мінез-құлықтың қандай да бір нақты формасы берілмейді (мәселен, қылмыскерлік), девианттылықтың қалыптасу мүмкіншілігін арттыратын индивидуалды-типологиялық қасиеттер беріледі, мәселен импульсивтілік немесе көшбасшы болуға ұмтылыс деп айтуға мүмкіндік береді.

Осылайша, ішкі биологиялық үрдістер ауытқушы мінез-құлықтың қалыптасуында белгілі бір рөл атқарады. Олар қоршаған ортаның кез келген әсеріне қатысты біздің реакциямызды анықтайды. Ауытқушы мінез-құлықтың биологиялық негіздерін дәлелдейтін фактілердің барлығына қарамастан, олар белгілі бір әлеуметтік ортада ғана іске асады. Оған қоса, мысалы, жүйке жүйесінің реактивтілігін немесе гормоналды төмендеуді анықтай отырып, әлеуметтік жағдайлардың өздері ағзада биологиялық өзгерістер туындатуы мүмкін.

Тұтас алғанда жеке тұлғаның ауытқушы мінез-құлқы әлеуметтік және биологиялық факторлардың өзара күрделі әсерлерінің нәтижесі болып табылады. Әлеуметтік және биологиялық факторлардың әрекеттері өз кезегінде тұлғаның қарым-қатынас жүйесі арқылы өтеді.

4-тақырып бойынша сұрақтар

1. Тұлғаның ауытқушы мінез-құлқының детерминациясы деген не?
2. Девиантты мінез-құлықтың әлеуметтік детерминанттарын атаңыз.
3. Девиантты мінез-құлықтың биологиялық алғышарттарының негізгі теориялары.

4-тақырып бойынша әдебиеттер

Акажанова А.Т., Кулдашева Н. Жасөспірімдік кезеңдегі мінез-құлық ауытқушылығының психогенетикалық негіздері // Ұлт тағылымы.— Алматы, 2007.— № 1 (2).— С. 279—282.

Вайзер Г.А. *Смысл жизни и возраст. // Психолого-педагогические и философские аспекты проблемы смысла жизни.*— М., 1999.

Гамезо М.В., Герасимова В.С., Горелова Г.Т., Орлова Л.М. *Возрастная психология: Личность от молодости до старости.*— М., 1999.

Джекебаев У.С. *О социально-психологических аспектах преступного поведения.*— Алма-Ата: Наука, 1971.

Жадбаев С.Х. *Правопорядок и поведение несовершеннолетних / Закон и подросток.*— Алма-Ата, 1982.

Змановская Е.В. *Девиянтология (Психология отклоняющегося поведения).*— М., 2004.

Исаев Д.Н., Каган В.Е. *Аутистические синдромы у детей и подростков: механизмы расстройства поведения // Психологические нарушения поведения у подростков.*— Л., 1973.

Каган В.Е. *Аутизм у детей.*— Л., 1981.

Кле М. *Психология подростка: психосексуальное развитие.*— М., 1991.

Лоренц К. *Агрессия (так называемое зло).*— М., 1994.

Личко А.Е. *Типы акцентуации характера и психопатий у подростков.*— М., 1999.

Максименко С.Д. *Генетическая психология.*— Москва-Киев, 2000.

Менделевич В.Д. *Психология девиантного поведения.*— Санкт-Петербург, 2005.

Мясищев В.Н. *Личность и невроз.*— Л.: ЛГУ, 1998.

Равич-Щербо, Марютина Т.М., Григоренко Е.Л. *Психогенетика.*— М., 1999.

Райх В. *Характероанализ.*— М., 1999.

5-тақырып

Жасөспірімдердің қылмыскерлігі және оның алдын алу шараларының психологиялық және педагогикалық негіздері

Мінез-құлықтың бұзылуы немесе әлеуметтік бейімделмеушілік деп мінез-құлықтың әлеуметтік тұрғыдан мақұлданбаған формаларының пайда болуын атайды. Бұл формалар соншалықты әр алуан болғанымен, олар басқа жасөспірімдермен және үлкендермен жаман қарым-қатынастармен сипатталады. Бұл төбелестермен ұрсысуларда, немесе, мәселен, агрессивтілікте, бағынбаушылықта, бұзақылық әрекеттерде немесе өтірік айтуда көрініс табады. Сонымен қатар, бұлардың қатарына мектептегі сабақтан қашу, қаңғыру, өрт қою, бұзақылық жасау, ұрлық жасау және т.б. секілді қоғамдық тәртіпке қарсы және құқыққа қарсы қылықтар кіреді. Көбінесе қылмысты «қиын» жасөспірімдер жасайды.

«Қиын» жасөспірімдердің мінез-құлқындағы бәріне ортақ негізгі кемшіліктер: адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастың өнегелі нормаларына жағымсыз көзқарас (дәрекілік, қыңырлық, өтірік айту, қатыгездік, тәртіпсіздік және т.б.), оқу жұмысындағы жағымсыз қылықтар (жалқаулық, көңіл қоймаушылық, интеллектуалды енжарлық, танымдық қызығушылықтың болмауы және т.б.), сонымен қатар екі түрдің жағымсыз қасиеттерінің бір мезгілде көрініс табуы.

«Қиын» жасөспірімдерге психологиялық және педагогикалық түзету жұмыстары дер кезінде жүргізілмесе, олар тұрақты асоциалды мінез-құлықпен және заң бұзушылыққа бейімділікпен сипатталатын санатқа өтіп кетуі мүмкін. Заң бұзушы жасөспірімдердің типологиялары олардың асоциалды топтар мен мінез-құлықтағы кемшіліктерінің құрылымындағы рөлдерін бөлуге негізделіп құрылған:

1. Асоциалды топтарды ұйымдастырушылар, бойында тұрақты асоциалды мінез-құлық жиынтығы бар ұятсыздар (қатыгездік, агрессивтілік, деспотизм, арамтамақтық, пайдакүнемдік, кез келген жолмен көшбасшылыққа ұмтылу және т.б.);

2. Қарапайым, анайы мұқтаждықтардың (тағамдық, жыныстық, ішімдік, нашақорлық және т.б.) үстемдігіне бағынушылар;

3. Бейморальдық және позитивті ниеттердің арасындағы қақтығысты сезінетін тұрақсыздар. Олар өздерінің мінез — құлықтарының құқыққа қарсы екендігін жете түсінуге қабілетті, бірақ өзімшілдікпен болған жағдайға тойтарыс бере білмеу қоғамға қарсы қылықтарға баруға мәжбүрлейді;

4. Өздеріне тән өнегелі сезімдер мен ұстанымдары жоқ және толық конформисте және өзгенің қалауын орындаушылар ретінде жүретін еріксіздер;

5. Үнемі реніш, фрустрация сезімінде болатын, өздерін тым жоғары бағалайтын және әрдайым кекіреюшілік, менсінбеушілік, айналасындағыларға агрессивтілік және т.б. көрсететін аффективтілер;

Типологиялардың әртүрлі жоспарлығы мен көп болуы «қиын» жасөспірімдерді қайта тәрбиелеудің жекелеген міндеттерін шешумен және олардың құқық бұзушы іс-әрекеттеріне баға берудің бірыңғай кешенді психологиялық өлшемдерінің болмауымен байланысты. Сондықтан да заң бұзушы жасөспірімдердің жеке тұлғасының жекелеген қасиеттерін анықтаудың тар прагматикалық әдістерінен бас тартқан жөн.

Жасөспірімдерде отбасылық сәтсіздіктер мен мектептегі жолы болмаушылық нәтижесінде жойылатын эмоционалды ыңғайлылық орнын толтыруды қажет етеді, өйткені «ешқандай адам өз жақындары мен өзі араласатын адамдардың оны үнемі ұнатпауы мен оған деген жағымсыз көзқарасы кезінде қоғамда өмір сүре алмайды. Бұл азап адам үшін өте ауыр». Жасөспірімдердің эмоционалды қанағаттанбаушылығының орнын толтыру олардың жолдастық топтарда өзін-өзі танытуымен жүзеге асады. Мектеппен және отбасымен байланысты ұзу олар үшін маңызды болып табылады. Жасөспірімдер топ болып қылмыс жасау үшін жиналмайды. Олар араласуға, достыққа ұмтылады, ал кездейсоқ кездесулерді бірігіп көңіл көтеру үшін қолданады. Топта басқарушы рөлге арсыз, қатыгез, жасы жағынан үлкен жас адам ие болған кезден бастап, жасөспірімдер тобы жаман жолға бұрылады. Бұл басқарушы жасөспірім болуы мүмкін, бірақ, көбінесе, жасы үлкен, рухани тұрғыдан азған адам болады, ол нағыз еркектік қасиеттер балағат сөздер қолданумен, ішімдік ішумен, егер ақша

болмаса, оны қылмыс жолымен табумен көрінеді деген жалған пікірмен жасөспірімдердің санасын уландырады. Рухани азған жасөспірімдердің криминогенді топта ұзақ уақытын өткізуі олар үшін бұндай топ қоғамдық институттардың (отбасы, мектеп) он әсерінен анағұрлым алшақ спецификалық ортаға айналуына әкеледі. Бұндай топ жасөспірімдерге қарым-қатынас жасау мұқтаждығын қанағаттандыруға, кедергісіз ішімдік ішуіне, бұрмаланған құндылықтар мен мүдделер жүйесіне сай уақыт өткізуге, әлеуметтікке қарсы әрекеттердің көмегімен өзін-өзі танытуға мүмкіндік береді.

Көптеген жағдайда жасөспірімдер топтың әсерімен, оның достарға қолдау көрсету, топта алатын орнын беріктендіру, құрдастарының алдында «абыройын» арттыру секілді мотивтерге қатысты «моральдарының» әсерімен қылмыстар жасайды.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық іс-әрекеті бірнеше мотивтерге негізделеді. Олардың ішінде бірінші орында өзін-өзі таныту, топта өз орнын табуға ұмтылыс мотивтері тұр. Олардың қатарына қарама-қайшы формада көрініс табатын «өсу мотивтері» жатады: бір жағынан, жасөспірім «Мен басқаларың сияқтымын» деп топты сендіреді, екінші жағынан, «Мен — тұлғамын» деген пікірді атап көрсетеді. А.И.Долгова осы мотивтің мазмұнын аша отырып, мынандай пікір айтады: «Мен басқаларың сияқтымын» ұстанымынан микроортаның дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын белсенді түрде қолдау, жолдастарына еліктеу («олар қайда болса, мен де сондамын», «олар не істесе, мен де соны істеймін»), топтан қалмауға тырысу, жолдастарының алдында беделін түсірмеуге тырысу, қылмыстық әрекеттерді жиі жасау туындайды. «Мен тұлғамын» ұстанымы басқалармен, «өзгелермен» өзара қарым-қатынас жасағанда көрінеді, ал өзінің микроортасында аса қажеттілік туындаған кезде ғана кездеседі. Бұл ұстаныммен негізі ренішке, ескертулерге тез жауап беру, өзін ерекше көрсету, сәнмен киіну немесе керісінше, киімдерге, шаш қою әдісіне қатысты нормаларды бұзу секілді әрекеттерге байланысты».

Зорлық қылмыстардың, әсіресе бұзақылықтың, қарақшылық шабуылдардың негізінде гиперкомпенсация секілді психологиялық тетік жатыр. Айтарлықтай деңгейде ол кәмелетке толмаған қылмыскерлерге де тән. А.Р.Ратинов және Г.Х.Ефремова атап көрсеткендей, бұл өзін толыққанды емес деген сезімнен арылу үшін

өзіне және басқаларға, қоғам тәртіптеріне қарсы келетін, заң бұзушылық іс-әрекеттермен болса да, өзінің тұлға екендігін дәлелдеу («Герострат комплексі»). Талқылауларда өзін-өзі танытуға ұмтылыс, өз күшін, батылдығын, ержүректілігін, тәуекел етуге бейімдігін өзгелерге көрсету және өзі сезіну қарастырылады. Аталған үрдістер бейтарап терминдермен басқаша атау және белгілеу («ұрладым» деудің орнына «алдым») арқылы істеген әрекетті «семантикалық қорғауда» көрініс табады.

Кәмелетке толмағандардың заң бұзушылық әрекеттерінің мотивтерінің төмендегі жіктелімі ұсынылады:

1. Биологиялық мотивтер, бұл мотивтер ағзаның физиологиялық тіршілік етуін қамтамасыз етеді (жасөспірім өзін, ішімдікке салынған ата-анасын, інілері мен қарындастарын асырайды): тамақ, отын ұрлау және т.б.;

2. Инфантилді мотивтер: өзін-өзі асырау немесе олжа табу мақсаттары болмайды, романтикалық және шытырман реңкті гедонистикалық мақсаттар басым болады. Мысалы, топта бос уақытты «қызықты» өткізу мақсатында дүңгіршекті тонау: ұрланған заттарды бағаламайды, тамақ пен ішімдіктің қалғандарын басқаларға берулері мүмкін;

3. Референтті топқа еліктеу реакциясы шеңберінде өзін-өзі таныту мотивтері, мұнда топтық заң бұзушылықтардың әртүрлі варианттары байқалады;

4. Материалды қамтамасыздану мақсатындағы пайдакүнемдік мотивтер;

5. Туысқандар мен жақындардың жеке қажеттіліктерін қанағаттандырушы жалпы адамзаттық мотивтер. Мысалы, өзі немесе інісі үшін велосипед ұрлау, қарындасы үшін ойыншықтар ұрлау және т.б.;

6. Агрессивті мотивтер. Бұндай мотивтер бұзақылыққа, вандализм актілеріне, кек алу, өлтіру және т.б. бағыты бойынша дифференцивті және дифференцивті емес әрекеттерге әкеледі;

7. Қорқыныш мотиві екіжақты болуы мүмкін: а) топтың мүшелеріне немесе оның басшысына психологиялық тәуелді болу, бағыну және ә) күштеп бағындыру және қоқан-лоққы көрсету арқылы бағындыру. Дәл осы жерде мотивтер күресі анық көрінеді, субъект өз іс-әрекетінің заңға қайшы екендігін жете түсінеді, алайда, өз әрекеттерін басқара алмайды.

Кәмелетке толмағандардың қылмыстық тобының ішімдікпен ерекше байланысы көп салалы, тура және кері байланыс болып табылады. Жасөспірімдердің ішімдіктік эксцестері — бұл өзін «үлкендік» тұрақтандыру, бос уақытты өткізу, еркін қарым-қатынас амалдары. Олар топтық сипатты болады. Жасөспірімдердің ішімдікті жалғыз ішкендерін көру өте сирек кездеседі. Оларға міндетті түрде көрермендер, аудитория, солардың алдында әрекет ету аса қажет және бұл топтық ішімдік ішудің эксцесін құрайды.

Еңбекпен емдеу профилакторияларында емделушілердің ауру тарихын зерттеу жасөспірім жастан бастап ішімдік ішуді бастағандарда ішімдік ауруы ішімдікті ішуді кәмелетке толып бастағандарға қарағанда 2—3 есе тез дамидығын көрсетті. Ішімдікке салыну кесірінен рухани азған жасөспірімдер асоциалды және криминалды топтарға бірігіп, ұсақ ұрлықтарды жиі жасайды, дүңгіршектерге, сауда палаткаларына, супермаркеттерге жүк тасушы болып жұмысқа орналасады, қайыр сұрайды.

Жасөспірімдердің ішімдікке деген қатынасы және оны қолдануға мотивациясы бойынша, жасөспірімдер төмендегі типологияға бөлінеді:

- «әуестікпен» ішімдік ішуді бастағандар;
- өзін-өзі тұрақтандыру мақсатында ішімдік ішетіндер;
- “ләззат алуды” жақсы көретіндер;
- “алкогольдік эстеттер»;
- батылдылар;
- ішімдікке тәуелділер.

Ішімдікті үнемі қолданатын жасөспірімдер тобы «тобырға» оңай айналады, олар өздерін тұрақтандыру тәсілі ретінде мастықпен істелетін заң бұзушылықтарды тандап алады: бұзақылық, күш көрсету, вандализм актілерін жасау, төбелестер, пышақтасу және т.б. Ішімдікті қолдануда батырсынатын жасөспірімдер тобы ең криминалды қауіп төндіреді. Бұл батырлықтың мәні — «бәрінен көп ішуге» ұмтылу. Олар бос уақыттарын өрескел өткізеді. Ішімдікке бұндай ұмтылыс пен түсінік («жарты литр ішемін, бірақ мас болмаймын», «менің нормама ешкім жете алмайды») әлеуметтік және физикалық тәуелділіктің ішімдікке физикалық тәуелділікке бой ұруын жеделдетеді, жеке тұлғаның азғындауына әкеледі. Алкогольдік аурудың бұл сатысында адам не болса соны іші береді, кез келген адаммен, кез келген уақытта және кез келген

жерде іше береді және бұндай күйде адам ішімдік сатып алу үшін қажетті олжа табу мақсатында кез келген қылмысты жасайды. Соңғы уақытта криминалды жастар арасында ішімдікке деген жаңа, карама-қайшы ұстаным пайда болды — өзгеше құрғақ заң. Бұл жасөспірімдердің ішінен физикалық тұрғыдан жақсы дамығандарын өздеріне оққағар, бағынбайтындарды жазалайтын қолшоқпарлар, «салық» жинаушылар және т.б. етіп жұмысқа алатын мафиялық құрылымдардың әсерінен пайда болды.

Жасөспірімдердің топтарының ішінде өзін есеңгірету мақсатында токсикоманияның алуан түрлерін қолданып, өзін-өзі уландыратын, яғни өзін-өзі құртатын заң бұзушылар кең тараған. Әдетте жасөспірімдер құрамында спирт бар қатты әсер ететін заттарды — бояуларды, әртүрлі аэрозолдарды иіскейді; парфюмерия өнімдерін қолданады; наркотикалық заттардың әсеріне жақын күй тудыратын дәрі-дәрмектерді көп көлемде жұтады; веналарына әртүрлі қоспалар құяды; тұрмыстық химия заттарын, өндірістік эмульсиялар мен бояғыштарды, өсімдіктен жасалған әртүрлі заттарды қолданады;

Улағыш заттарды қолдану мотивтері ішімдікті қолдану мотивтерімен сәйкес келеді. Ең кең тарағандары:

- Құмарлықпен қолдану;
- Батырлығын көрсету;
- өзі сияқтылардың ортасында өзін-өзі танытуға ұмтылыс;
- Топтық іс-әрекеттер («біреуге серік болу үшін»);
- «лэззат» алуды қалау;
- көңілін көтеруді қалау;
- шынайы өмір мәселелерін ұмытып, галлюцинация әлеміне енуді қалау;
- асоциалды және криминалды әрекеттердің басқа түрін істеу алдында психологиялық кедергіні жою (топтық жыныстық қатынас жасар алдында, қылмыс жасар алдында және т.б.).

Маскүнемдер секілді, барлық токсикомандарға улы заттар сатып алу, сақтау және тұтыну үшін топтарға бірігу тән. «Біреуге серік болу» улы заттармен улану қорқынышын жеңіл жояды, уландырудан пайда болған галлюцинация күйін кешу қызығырақ. Бұл күйде жасөспірімдерге иланушылық, мінез-құлқының топтан тәуелділігі тән. Сондықтан да тәжірибелі көшбасшылардың қолындағы токсикомандар әртүрлі ауыр қылмыстар жасаудың

құралы болып табылады. Улағыш заттар немесе олардың алмастырушылары, медициналық дәрі-дәрмектер үшін токсикомандар кез келген қылмыс түрін жасауға дайын. Улағыш заттарды қабылдау токсикоманы өлімге алып келуі жиі кездеседі. Токсикомандар тобын жасөспірімдердің өрескел қылмыстық топтарына жатқызуға болады.

Нашақорлық — төтенше күрделі әлеуметтік жағымсыз құбылыс. Бұл құбылыс есірткі заттарын дайындауды, сақтауды және сатуды қамтиды. Бұл — халықаралық сипатқа ие болған, қылмыстық сауданың ең табысты саласы. Бұл салада есірткі заттарын тұтынушы ретінде де және қылмыстық кәсіптің субъектісі ретінде де жасөспірімдер маңызды орын алады. Бұл салада жалғыз жұмыс істемейді. Әдетте нашақорлар тобын жазалау мекемелерінде жазасын өтеп келген үлкен немесе бозбала басқарады. Бұл топқа мынандай белгілер тән: айқын көрінетін құпиялық, бірлескендік, топтағы рөлдердің нақты бөлінуі, өз заңдары мен мінез-құлық ережелері, ақпарат алмасуда қолданылатын сигналдар. Есірткі заттарын дайындаумен, сақтаумен және сатумен айналысатын топты көбінесе нашақорлармен, яғни есірткі қолданатындармен теңестіреді, бұл дұрыс емес. Есірткі заттарын таратуды баю тәсілі ретінде таңдап алған топ мүшелері есірткі заттарын пайдаланбайды. Бұндай топ тек қана есірткілер даярлайды, сақтайды, сатады, қордалар ұйымдастырып, басқа адамдарды есірткілер қолдануға қызықтырып, нашақорлыққа еліктіреді. Бірақ нашақорлық міндетті түрде топтық қылмыстарға себепкер болады.

Ең танымал топтық қылмыстар:

1. Опиумдық мак, үнді, оңтүстік, маньчжурлық сора және басқа да өсіруге тыйым салынған, құрамында есірткі заттар бар өсімдіктерді заңсыз егу және өсіру;

2. Құпия нашақорлар тобы арқылы есірткі заттарын өсірілген аймақтан елдің басқа аймақтарына тасымалдау;

3. Есірткілік әсері бар дәрі-дәрмектерді алу мақсатында жалған рецепттер жасау;

4. Дәрілік мақсаттарға арналған рецепттер мен есірткілерді сату;

5. Есірткілерді қабылдайтын қордалар ұйымдастыру немесе ұстау немесе осындай мақсаттарға ғимарат тауып беру;

6. Есірткінің әсері кезінде топтық қылмыс жасау немесе есірткі сатып алуға қажетті қаражат табу үшін қылмыс жасау (тонау, ұрлау, қарақшылық шабуылдар және т.б.);

7. Синтетикалық есірткілер, «винт» типті (әдеттенуге жол бермейтін) есірткі дайындайтын құпия зертханалар ашу және есірткі әсерінен туындайтын мастық күйге жету үшін тірі организмдерден бөлінетін заттарды (өрмекші тәрізділердің жекелеген түрлерін) қолдану.

Есірткімен айналысатын топтардың арасында қылмыстық кәсіп саласы үшін, сауда аймақтарын бөлісу үшін үнемі ашық және жасырын соғыстар болады. Бұндай қақтығыстарда көптеген адамдар, баю ғана үшін өз өмірін қауіпке тігіп, осы соғысқа келісіп келгендер қаза болады. Кәмелетке толмағандар бұл соғыста — ұсақ тиындар ғана.

Алдын алу шаралары мен олардың классификациясы

Зерттеулер жасөспірімдердің қылмыскерлігі үлкендердің қылмыскерлігіне карағанда олармен күресу шараларына «сезімтал» келеді. Ең алдымен, бұл жергілікті билік орындары жүзеге асыратын (әкімат) аймақтық деңгейде жүзеге асыратын жалпыәлеуметтік, экономикалық, ұйымдастыру шаралары. Алдын алу жұмысын оқу орындарында және сол оқу орындарында қызмет атқаратын адамдармен тікелей ұйымдастыру қажет. Бұл жұмыс жалпы шаралармен қоса, жасөспірімдердің топтық және индивидуалды қылмыстарының алдын алу бойынша арнайы мақсатқа бағытталған психологиялық, педагогикалық, арнайы криминологиялық шараларды қамтуы қажет.

Жалпы шаралар жалпы оқу үдерісінің сапасын арттыруды, оны ұйымдастыруды, әдістемелік деңгейін жетілдіруді қажет етеді. Бұл — оқу жоспарын нақты орындау, сабақтарға орынсыз себептермен келмей қалуларды ескерту, оқушылардың күнделікті сабақтан кейінгі уақыт өткізулерін ұйымдастыру, мәдени іс-шаралар ұйымдастырып өткізу және т.б. Сонымен қатар жалпы шараларға тәрбиелік шаралар да енеді. Бұған тек «оқытудың тәрбиелік рөлін жетілдіру» ғана емес, сонымен қатар педагогтердің оқушылармен тұлғааралық қарым-қатынастарын адамгершілік тұрғысынан дамыту да енеді.

Арнайы психологиялық және педагогикалық шаралар:

• психодиагностикалық: оқуға түскен контингентті зерттеу және қылмыс жасауға бейім тұлғаларды (есепте тұрған, қиын және педагогикалық қараусыз қалған, сонымен қатар, сотталғандар, арнайы мектептер мен колониялардан келген оқушыларды) анық-

тау, олардың мектептегі және мектептен тыс достық байланыстарын анықтау;

• психологиялық түзету: жұмыстың индивидуалды және ұжымдық формаларын қолданып, осы оқушылармен жүйелі түрде құқықтық тәрбиелеу жұмыстарын жүргізу; олардың тұлғааралық қарым-қатынастарын бақылау;

• психопрофилактикалық: жайсыз отбасынан, сонымен қатар оқу топтарынан «шеттетілген» жасөспірімдердің топтық заң бұзушылықтарының ерте алдын алу шараларды кеңінен қолдану; оқу орындарында және олардан тыс жерлерде де үнемі бақылау жүргізу.

Аталған шаралардың нәтижелі болуы кәмелетке толмағандардың қылмыстық әрекеттерінің алдын алумен айналысатын мамандардың жоғары деңгейі мен психологиялық және педагогикалық біліктілігіне, терең білімі мен профилактикалық жұмыстың негізгі принциптерін ұстануына тығыз байланысты. Профилактикалық жұмысқа қатысушының әрқайсысы жасөспірімдер қылмыстық әрекеттерінің ерекшеліктерін және олардың алдын алу жұмыстарының ерекшеліктерін жақсы білуі керек.

Жасөспірімдердің қайталанбалы қылмыстарымен күресудің негізгі, маңызды бағыттарының бірі арнайы оқу-тәрбиелеу мекемелерінен және еңбекпен тәрбиелеу колонияларынан келген жасөспірімдердің әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ету болып табылады. Бұл күрделі мәселе, себебі бұндай мекемелерден қайтып оралған жасөспірімдердің тең жартысы ата-ананың қамқорлығынсыз қалған жетім балалар. Оларды ешкім күтпейді, көбінің тұратын жер, жейтін тамағы жоқ. Жұмысқа орналасу мен тұрғын үй мәселесін шешу өте қиын.

5-тақырып бойынша сұрақтар

1. Жасөспірімдердің құқыққа қарсы келетін мінез-құлықтарына тән ерекшеліктер.
2. Асоциалды топтардың түрлері.
3. Қылмыстық істердің негізгі мотивтері мен классификациясы.
4. Маскүнемдік, токсикомания, нашақорлық және арнайы алдын алу шаралары.

5-тақырып бойынша қолданылатын әдебиеттер

Алиева М.А., Гришианович Т.В., Лобанова Л.В., Травникова Н.Г., Трошихина Е.Г. *Тренинг развития жизненных целей. Программа психологического содействия социальной адаптации.*— СПб: Речь, 2001.

Акажанова А.Т. *Психолого-педагогические особенности противоправного поведения женщин и несовершеннолетних девочек-подросток // Поиск.*— Алматы, 2005.— № 4(2).— С. 344—352.

Арзуманян С.Д. *Микросреда и отклонения социального поведения детей и подростков.*— Ереван, 1980.— 187 с.

Бегалиев К. *Предупреждение безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних.*— Алма-Ата: Казахстан, 1980.— 208 с.

Бернс Р. *Развитие Я концепции и воспитание.*— М., 1986.

Джаманбалаева Ш.Е. *Социология девиантного поведения.*— Алматы: КазГУ, 1999.

Джекебаев У.С. *О социально-психологических аспектах преступного поведения.*— Алма-Ата: Наука, 1971.— 202 с.

Жадбаев С.Х. *Правопорядок и поведение несовершеннолетних / Закон и подросток.*— Алма-Ата, 1982.— 112 с.

Змановская Е.В. *Девиантология (Психология отклоняющегося поведения).*— М., 2004.

Казымбетова Д.К. *Девиантное поведение молодежи как объект социологического исследования: автореф. ... канд.социол. наук.*— Алматы, 1999.

Кит Г.Г. *Пути повышения эффективности практической подготовки студентов вузов к воспитательной работе в школе.: автореферат дис. Канд. пед. наук.*— Киев, 1991.

Мауленов Г.С. *Основные характеристики преступности в Республике Казахстан.*— Алматы: Ғылым, 1999.— С. 45—11.— 210 с.

Менделевич В.Д. *Психология девиантного поведения.*— СПб.: Речь, 2005.— 445 с.

Лютлова Е.К., Моница Г.Б. *Тренинг эффективного взаимодействия с детьми. Комплексная программа.*— СПб.: Речь, 2001.

Мухина В.С. *Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество.*— М., 2003.

Нарикбаев М.С. *Подросток и закон.*— Алма-Ата: Мектеп, 1981.— 96 с.

Колесов Д.В., Мягков И.Ф. *Учителю о психологии и физиологии подростка.*— М., 1986.

Ушатиков А.И., Казак Б.К. *Основы пенитенциарной психологии / под ред. С.Н. Пономарева.*— Рязань: Узорочье, 2002.— 554 с.

Татушкина М.К. *Психологическая помощь и консультирование в практической психологии.*— СПб, 1999.

Шиянов Е.Н., Буланова Е.Г. *О сущности формирования мотивационно-ценностного отношения к педагогической деятельности и устойчивых профессиональных намерений у студентов педвуза.*— М., 1982.

Шульга Т.И., Олифиренко Л.Я. *Психологические основы работы с детьми «группы риска» в учреждениях социальной помощи и поддержки.*— М., 1997.

6-тақырып

Дамуы мен мінез-құлқында ауытқушылық бар жасөспірімдердің жас ерекшеліктері мен жеке тұлғалық ерекшеліктері

Девиацияның тағы бір себептерінің бірі — жасөспірімнің психикасының жас ерекшеліктері. Жаңа әлеуметтік құбылыс — жасөспірімнің даму кезеңіне ең бірінші болып назар аударған — Я.А.Коменский. Адам табиғатына сүйеніп, ол өсіп келе жатқан ұрпақтың өмірін әрқайсысы алты жылға созылатын төрт жас кезеңіне бөледі. Ол есею шекарасын 6—12 жаста анықтайды. Оның пікірінше, есею ес пен елестің, оларды жүзеге асыратын дене мүшелері — тіл мен қолмен бірге дамуымен сипатталады.

Жасөспірімдердің даму кезеңдеріне назар аударған ғалым Ж.-Ж. Руссо болды. Ол өзінің «Эмиль» атты романында осы кезеңнің адам өміріндегі психологиялық маңызын атап көрсеткен. Жасөспірімдік жасты «екінші рет дүниеге келу» ретінде сипаттап, аталмыш кезеңнің мына ерекшелігін — өзіндік сана-сезімнің өсуін атап көрсетті. Бірақ жасөспірімдік кезең идеясының ғылыми тұжырымдамасын С.Холл 1904 жылы жарық көрген «Есею: оның психологиясы, сонымен қатар физиологиямен, антропологиямен, әлеуметтанумен, жыныстық қатынаспен, дінмен және білім берумен байланысы» атты еңбегінде берген.

Холлды жасөспірімдік жас психологиясының «атасы» деп әділ атаған, себебі ол аталған құбылысты түсіндіретін тұжырымды ғана ұсынып қоймады, сонымен қатар, әдетте жасөспірімдік кезеңмен байланыстыратын мәселелер шеңберін анықтады. Неміс романтизмі философиясының ізімен Холл жасөспірімдік кезеңнің мазмұнын сананың дағдарысы («құйын мен басымдылық») деп көрсетті, бұл дағдарыстан өткеннен кейін адам «жеке тұлғалық сезіміне» ие болады деген пікір айтады. Холл өз үлгісін адамзат тарихындағы романтизм дәуіріне сәйкес тұжырымдайды, яғни жасөспірімдік кезең — балалық шақ пен ересектік күйдің арасындағы аралық кезең.

Жасөспірімдік жастың теориялық үлгісі батыс психологиясының басты бағыттарының бәрінде көрсетілген. З.Фрейд пен

А.Фрейдтің (психологиялық сараптама), К.Левиннің (гештальт-психология) және Р.Бенедикттің (бихевиоризм) теорияларының бір-бірінен айырмашылықтары көп болғанымен, бұл теориялардың барлығы онтогенетикалық дамудың жалпы үлгісінен-эволюциялық үлгіден бастау алатындығы оларды біріктіреді. Жасөспірімдік кезеңнің мазмұндық жағынан өзгеше батыс теориялары дәл осы жерде, жалғыз тармақта психикалық даму үдерісін болмысынан бейімдегіш ретінде түсінуде тоғысады, себебі эволюциялық үлгіде даму ағзаның ортаға (қоғамға) бейімделуінің шартты қажеттілігі ретінде қарастырылады. Алайда «әлеуметтік ортаның» факторларына бихевиоризмге, гештальтпсихологияға, психологиялық сараптамаға және басқаларға батыс теориялары әртүрлі түсінік береді.

Жасөспірімдік жасты зерттеуде Э.Шпрангердің теориясы айрықша орын алады. Ғалымның пікірінше, жеке тұлғаның ішкі дүниесі қандай болса да, табиғи немесе әлеуметтік детерминанттармен байланыспайды. Оның шектеуінше 14—17 жас аралығындағы жасөспірімдік саты балалық тәуелділіктен арылуға ұмтылу дағдарысымен түсіндіріледі. Берілген жастың негізгі жаңадан қалыптасқан қасиеттері ретінде «Меннің» ашылуы, рефлексияның пайда болуы, өзінің жеке тұлғалығын ұғыну көрінеді.

Шпрангердің теориялық тұжырымдарын Ш.Бюллер нақтылаған. Оның пікірінше, жасөспірімдік кезең — бұл бозбалалық кезеңнің жағымсыз сатысы. Ерекше белгілері: қажетті физикалық және психологиялық мүмкіндіктермен күшейтілмеген мазасыздану, ашушандық, агрессивтілік, мақсатсыз бүлік, дербестікке ұмтылу.

Әлеуметтік орта факторларының психоаналитикалық дәстүрлері отбасының ішкі қарым-қатынастарымен тығыз байланысты. Қайнар көзі З.Фрейдтен басталатын бұл бағыт сексуалды құмарлық энергиясы барлық мұқтаждықтардың алғашқы негіздері — дамумен бірге жүрегін барлық өзгерістердің қозғаушы күші және себептері деп жариялайды. Жасөспірімдік кезеңдегі сексуалдықтың өзгеруін психоаналитиктер, ең алдымен, объектінің өзгеруімен байланыстырады: отбасы мүшелерінен — отбасынан тыс қарым-қатынастарға.

Эволюциялық концепция әлеуметтік сәттерді орта жағдайлары ретінде сипаттаған. Бірақ ортаға даму барысына әсер ететін биологиялық жағдайлар да кіреді. Осыдан мынандай орынды сұрақ туындайды: не көбірек ықпал етеді — дуализмнен арылу үшін жасөспірімдік жас теориясын жасаудың әрекеттері.

Бұндай әрекеттердің бірін Г.С. Салливен жасады. Ол әрекетке бастау болатын биологиялық қажеттіліктер емес, әлеуметтік қажеттіліктер деп есептеді. Жас ерекшелік даму теориясын ғалым фрейдистік антологияға сүйеніп жасайды, бірақ, оның ойынша, дамудың бастау көзі тұлғааралық қарым-қатынасқа мұқтаждық болып табылады. Салливен теориясының арқасында жасөспірім психологиясы қарым-қатынас генезисі сынды маңызды мәселемен байыды.

Э.Эриксон адам өміріндегі сегіз сатыны бөліп көрсеткен және әр саты қалған басқа сатылармен байланысты екендігін атап айтқан. Жасөспірімдік жас өмірлік циклдің бесінші сатысына келеді — эго — ұқсастықтың немесе ұқсастық диффузиясының дамуы. Тұлғаның дамуындағы бұл саты ең үлкен өмірлік дағдарыспен сипатталады. Дамудың үш тармағы осы дағдарысқа әкеледі: бұл қарқынды физикалық даму және жыныстық жетілу («физиологиялық төңкеріс»); «мен басқалардың көз алдында қалай көрінемін», «мен кіммін, қандай маңызым бар» деген уайым; өзінің кәсіби бейімділігін табу қажеттілігі.

Жасөспірімнің ұқсастық дағдарысында дамудың өтіп кеткен қиын-қыстау сәттері қайтадан оралады. Енді жасөспірім барлық ескі мәселелерді саналы түрде және дәл осындай таңдау оның өзі үшін де, қоғам үшін де маңызды екендігіне іштей сене отырып, шешуі қажет. Сонда ғана әлемге әлеуметтік сенім, дербестік, бастамашылдық, меңгерген іскерліктер тұлғаның жаңа тұтастығын қалыптастырады.

Ф.Элкиннің, У.Уистлидің, Э.Доуананың, Дж. Адельсонның және т.б. эмпирикалық зерттеулерінде (60—80 жылдары) жасөспірімдік жасты салыстырмалы тұрғыда «дағдарыссыз дамудың» қолайлы кезеңі деп сипаттауға әрекет жасалған. Тұтас алғанда, жасөспірімдік жастың заманауи теорияларында, бірінші топ теорияларына қарағанда, жас ерекшелік дағдарыстары әдеттегі, қарапайым құбылыс ретінде қарастырылады, ал бұндайлардың жоқтығы — сәтсіз дамудың белгісі.

Жасөспірімдік жасты бөлек бір кезең ретінде қарастырмау керек, оны даму динамикасында қарастыру қажет, себебі онтогенезде бала дамуының заңдылықтарын, бұл дамудың күшін құрайтын карама-қайшылықтарды білмей, жасөспірімнің психикалық ерекшеліктерін айқындау мүмкін емес. Бұндай зерттеулердің негізінде тұлғаның дамуын үдеріс ретінде қарастыратын әрекеттік әдіс жатыр. Аталған үдерістің қозғаушы күштері: біріншіден, ішкі карама-қайшылықтарды шешу, екіншіден, қалыптасқан қажеттіліктерді қайта құру мен жаңалардың пайда болуына жағдай жасайтын әрекет түрлерінің ауысуы болып табылады. Зерттеу барысында (Л.С.Выготский, А.Н. Леонтьев, Д.Б.Эльконин және т.б.) қоғамға пайдалы әрекеттерде толық көрініс табатын өзара қарым-қатынастар нормаларын меңгеру жасөспірімдік жасқа негізгі әрекет екендігі анықталды. Осылайша жасөспірімдік кезеңді зерттеу — әлі күнге дейін аяқталмаған, өте күрделі, көпсалалы үдеріс. Әлі күнге дейін оның барлық ерекшеліктері туралы біркелкі түсінік жоқ, психологтар арасында дау-дамай таусылмаған.

Жасөспірімдердің соматикалық және жыныстық дамуының ерекшеліктері денсаулық пен келер жылдары жұмысқа жарамдылығына ғана тікелей қатысты емес, әлеуметтік дамудың толықтығын да айтарлықтай айқындайды.

Балаларда жынысқа байланысты мәселеге қызығушылық жасөспірімдік жасқа жеткенге дейін пайда болады және қарапайым құмарлықтың көрінісі болып табылады. Өтпелі кезеңде бұл қызығушылық басым және жеке болады. Бұл психофизиологиялық үдерістермен де, пубертатты оқиғаларды қабылдауымен де байланысты туындайды.

Жыныстық жетілу нәтижесінде адам өзінің биологиялық жағынан ғана емес, әлеуметтік тұрғыдан да ер немесе әйел жынысына жатуының ең жоғарғы деңгейіне жететін үдеріс. Баланың жыныстық дамуы оның жалпы дамуынан бөлінбейді және оның туылғанынан бастап үздіксіз жүреді. Алайда дамудың белгілі бір сатысында ол кенеттен қарқынды жетіліп, қысқа мерзімнің ішінде толық жыныстық кемеліне келеді. Бұл кезең жыныстық жетілу кезеңі (басқаша айтқанда, пубертатты) деп аталады. Жас ерекшеліктерінің кезеңдерге бөлінуіне сай бұл жасөспірім жасы.

Жыныстық жетілу белгілерінің көріну дәрежесіне сәйкес жыныстық жетілу бес сатыға бөлінеді. Алайда екі сатыға бөлу физиологиялық тұрғыдан нақтырақ және практикалық жағынан қолайлы : бірінші саты 8—9 жастан 12—13 жасқа дейін; екінші саты 12—13 жастан 17—18 жасқа дейін.

Жыныстық жетілу орталық жүйке жүйесінің жоғары белсенділігінен басталады, оның артынша эндокринді бездердің белсенділігі артады. Осы бездер қанда жасайтын және бөлетін гормондардың санының көбеюі жыныстық жетілудің барлық белгілерінің дамуына және көрінуіне әкеледі. Физиологиялық тұрғыда жыныстық жетілудің бірінші сатысын эндокринді жүйенің жүйке жүйесін белсендендіру сатысы ретінде сипаттауға болады, екінші саты — клеткалар, талшықтар, органдар, орталық жүйке жүйесінен келетін импульстар, жанама гормондар деңгейінде жүзеге асу сатысы ретінде сипатталады.

Жыныстық жетілудің бірінші сатысында бірнеше уақыт бойы эндокринді орталықтардың — гипоталамус пен гипофизаның белсенділігі артқандығы байқалады, ал жыныстық бездерінің белсенділігі әлі қажетті деңгейге жетпегендігі байқалады. Эндокринді жүйеде жекелеген бөліктердің әрекеттерінің қайта құрылуы біртіндеп жүзеге асады, соның салдарынан одан төмен жатқан бөліктер жоғарыда жатқан бөліктерден шығатын ынталандыруларға сәйкес деңгейде жауап бере алмасы табиғи кезең болып табылады. Сонымен қатар, реттеуші бөліктен шығатын ынталандырудың көлеміне реттелуші бөліктің жауап көлемі сай келгенде ғана кез келген реттеу жүйесі жақсы жұмыс істейді. Қарама-қайшы жағдайда олардың әрекеттерінің үйлеспеушілігі байқалады және тұтас алғанда жүйе тұрақсыз жұмыс істейді. Бұл орталық жүйке жүйесінің күйі мен жыныстық жетілудің бірінші кезеңіне тән мінез-құлықтың бұзылуын түсіндіреді (V-VI сыныптар).

Қалыпты жағдайларда қоздырушы күш пен жүйке жүйесінің оған жауабының арасында жас ерекшеліктері мен жеке тұлғалық ерекшеліктері бар белгілі бір тәуелділік болады. Орталық жүйке жүйесінің қозған күйіне байланысты жасөспірімдік жаста бұл қарым-қатынастар бұзылады. Осы сатыда жүйке орталықтарының қозуы тежеуден басым болады, сондықтан да жасөспірімдер сыртқы әсерлерге жоғары және біркелкі жауап бермейді.

Орталық жүйке жүйесінің барлық осындай күйлерінің көрінісі жасөспірімнің өз айналасында болып жатқан тіптен маңызды оқиғаларға бей-жай қарауы, жақсы не жаман бағалауға деген селқостық секілді мінез-құлқындағы ерекшеліктер болып табылады. Ата-аналар жасөспірім «мейірімсіз», «селқос», оны ештеңе қызықтырмайды және ештеңе толқытпайды деген шағымдар айтады. Басқа жағдайларда немесе басқа уақытта жасөспірім қандай да бір маңызды оқиғаға, мақтауға немесе сөгіске еш жауап бермеуі мүмкін, бірақ қандай да бір түкке тұрғысыз нәрсеге бола ашу шақыруы мүмкін.

Қыздарда эмоционалдық тұрғыдағы ауытқушылықтар — ренжігіштік, көңіл-күйдің өзгеруі, жылауықтық болып табылса; ұл балаларда мінез-құлық пен қозғаушы реакциялардың өзгеруі болып табылады (шуылдақтар, ұшқалақтар, колдарында бір нәрсені айналдырады, қозғайды, тыныш отыра алмайды).

Сабақтарда жасөспірім сөздік қорын жойып алғандай таяз жауап береді, жай сөйлейді. Осы кезеңде қатты шаршау байқалады (мазасыздық, ұйқышылдық, қалғып мүлгушілік немесе керісінше қатты қозу). Бой қарқынды дамиды және осыған байланысты ауытқушылықтар пайда болады. Бұның негізінде екі себеп бар: біріншісі, жекелеген мүшелер мен жүйелердің бірлескен жұмысының бұзылуы, екіншісі қарқынды дамып келе жатқан ағзаға қажетті әртүрлі заттардың жетіспеушілігі. Бірінші әрекетке мысалы бас айналу, көздің қарауытуы және тіптен ұзақ уақыт қозғалыссыз күйден дене жағдайының кенеттен өзгеруінен туындайтын естен тану. Жасөспірімде тұрақты қан қысымын тұрақтандыратын реттеуші жүйе дене өлшемінің тым жедел үлкеюіне байланысты өз дамуынан уақытша артта қалады, сондықтан кешігіп іске қосылады. Екінші әрекетке — омыртқаның қисаюы, денені тік ұстаудың бұзылуы жатады. Бұл тез өсіп келе жатқан адам сүйегінің механикалық төзімділігін қамтамасыз ету үшін қажетті минералды тұздардың жетіспеушілігінің, сонымен қатар таза ауада сирек болудың, аз қозғалудың салдарынан болады. Сүйектердің дамуы мен олардың қалыпты жұмыс істеуі үшін буындарда орналасқан жүйке талшықтарын қоздыру қажет (ал бұл үшін тек белсенді қозғалу керек).

Жыныстық жетілудің екінші сатысында (V—VII сыныптар) орталық жүйке жүйесінің, эндокринді орталықтардың және жыныс

бездерінің арасындағы өзара байланыстар тұрақтанады. Бұл қанда жыныс гормондары деңгейінің өсуінен және Орталық жүйке жүйесінің (ОЖЖ) бір қалыпты күйінде көрінеді. Бұл уақытта тек дене көлемінің (әсіресе салмақтың) қарқынды дамуы, жыныс мүшелері мен жыныстық жетілудің әртүрлі белгілерінің дамуы ғана емес, сонымен қатар, оқушының жалпы күйі мен өзін-өзі сезінуінде маңызды өзгерістер жүзеге асады.

Жыныс гормондары дененің барлық клеткаларына еш шектеусіз әсер етеді. Алайда олардың әсерлері екі бағытқа бөлінеді: біріншіден, ұлдар мен қыздарда қосалқы жыныстық белгілер дами бастайды, яғни жасөспірімнің басқа жыныс өкіліне деген қызығушылығы артады, жыныстық құмарлық күшейеді; екіншіден, жыныс гормондары жүйке орталықтарына ерекше әсер етеді, яғни сексуалды сипаттағы барлық ақпарат жасөспірім үшін өзекті болады (бұрын онда абстракты білім ғана болған), енді ол бекітіледі, шоғырланады және белгілі бір жүйеге бірігеді және маңызға ие болады (сырт келбеттің сұлулығы, жыныстық мінез-құлық ерекшеліктері және т.б.). Тұтас алғанда жыныстық жетілудің екінші сатысында жасөспірімнің күйі, өзін-өзі сезінуі, көңіл-күйі өзгереді. Жасөспірімдердің бұрынғыға қарағанда ашушаңдығы басылады, өз күштеріне сенбеудің орнына өзін-өзі көтеріңкі, тіптен көбінесе тым асыра бағалау пайда болады. Бұған негіз бар: жыныстық гормондардың әсерінен белоктардың белсенді синтезі жүзеге асады, бұлшық еттердің салмақтары өседі, олардың күші мен еңбекке қабілеті артады. ОЖЖ-інің тәртіпке келген, біркелкі күйі назар салуға, ақыл және физикалық күш салуға жақсы қабілеттілікте көрінеді.

Егер жыныстық жетілудің бірінші сатысында жасөспірімдер әртүрлі шамадан тыс қуат және көтеріңкі шаршаушылық пен ашушаңдыққа байланысты олардың тәртіпті бұзуын болдырмау үшін ұқыпты режимді қажет етсе, үлкен жасөспірімдер (7—8 сыныптар) ең алдымен олардың әрекеттерін дұрыс ұйымдастыруды қажет етеді. Олардың тәртіп бұзулары көбінесе олардың мол энергиясының дұрыс жұмсалмауымен байланысты болады.

Осылайша, жасөспірімдік жасты адам өмірінің жыныстық жетілуінен әлеуметтік тұрғыдан есейгендік ретінде сипатталатын кезеңге дейінгі аралық кезең деп бөлу — жаңа уақыттың жемісі. Акселерацияның салдарынан қазіргі заман жағдайында жыныстық

жетілу бұрынғыға қарағанда бірнеше жыл ертерек жүзеге асады, алайда, психологиялық және әлеуметтік есеюдің мерзімі ұзартылды, балалық шақ пен есейгендіктің арасындағы аралық кезең ұзарды.

6-тақырып бойынша сұрақтар

1. Ғалымдардың жасөспірімдік жас ерекшеліктері туралы ғылыми еңбектері.
2. Жыныстық жетілудің негізгі сатылары.
3. Девиантты мінез-құлық себептерін айқындаудағы мектеп психологының міндеттері.

6-тақырып бойынша қолданылатын әдебиеттер

Абеуова И.А., Дусманбетов Г.А., Махаманова М.Н., Шерьяздова Х.Т. Психологическая служба в вузе. — Алматы, 2004.

Акажанова А.Т. Психологическая характеристика основных видов девиантного поведения несовершеннолетних // Поиск. № 4 (2). — Алматы, 2008. — С. 319—324.

Байярд Р.Т., Байярд Дж. Ваш беспокойный подросток. — М., 1998.

Бурменская Г.В., Карабанова О.А., Лидерс А.Г. Возрастно-психологическое консультирование. Проблемы психического развития детей. — М., 1990.

Вайзер Г.А. Смысл жизни и возраст // Психолого-педагогические и философские аспекты проблемы смысла жизни. — М., 1997.

Джаманбалаева Ш.Е. Социология девиантного поведения. — Алматы: КазГУ, 1999.

Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения. — М., 1987.

Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). — М., 2004.

Каган В.А. Воспитателю о сексологии. — М., 1991.

Казымбетова Д.К. Девиантное поведение молодежи как объект социологического исследования: автореф. ... канд. социол. наук. — Алматы, 1999.

Ливехуд Б. Кризисы жизни — шанс жизни. Развитие человека между детством и старостью. — Калуга, 1994.

Малкина-Пых И.Г. Кризисы подросткового возраста (Справочник практического психолога).— М., 2004.

Прихожан А.М. Психологическая природа и возрастная динамика тревожности. М., 1999.

Раис Ф. Психология подросткового и юношеского возраста.— СПб.: Питер, 2000.

Шипина Л.М. Иванов Е.С. и др. Развитие личности в условиях материнской депривации.— СПб.: ЛГУ, 1997.

Шеръяданова Х.Т., Дусманбетов Г.А. Казахстанский подросток: движение в зону риска // Вестник «Кайнар», № 3; 2001.— С. 79—93.

7-тақырып

Девиантты мінез-құлық және бұқаралық ақпарат құралдары

Қоғамның қазіргі күйінің үрей тудыратын симптомы — мінез-құлқында ауытқушылық бар кәмелетке толмаған балалар санының өсуі болып табылады. Мінез-құлықтың асоциалды, агрессивті, деструктивті, аддиктивті формаларының көріну үдерісіне бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ), әсіресе теледидар, компьютерлік ойындар, видеофильмдер және т.б. үлкен әсер етеді.

БАҚ-тың теріс ықпалын жақтаушылар адамдар агрессивті болуға өзгелердің агрессивті әрекеттерін бақылай отырып үйренеді деген фактіге сүйенеді. М.Хьюсман зерттеушілер тобымен бірге 20 жыл бойы телехабарлар мен агрессивтіліктің арақатыстылығын бақылаған (Бэрон. Агрессия). Олар 30 жаста жасаған қылмыстың ауырлығы 8 жастағы көретін телехабарлармен сәйкес келетіндігін анықтаған. Агрессивті мінез-құлықтың қалыптасу механизмі (БАҚ) мынандай болуы мүмкін: телехабарларға шамадан тыс құмарлық — агрессивті фантазия — өзін кейіпкермен теңдестіру — мәселелерді шешу мен адамдарға ықпал етудің агрессивті жолдарын меңгеру — агрессивті әрекеттерді қайталау-тұлғааралық қарым-қатынаста мәселелерді шешу үшін агрессияны қолдану-қуаттану — агрессивті әдеттер — дамымаған әлеуметтік және оқу біліктіліктері — фрустрация — телебағдарламаларды шамадан тыс көру.

Агрессивті мінез-құлықтың бақылау арқылы қалыптасуы бірнеше шарттар орындалғанда ғана мүмкін: біріншіден, көрген хабар шынайы болуы және баурап алуы қажет; екіншіден, көрген хабарды агрессия ретінде қабылдау қажет; үшіншіден, агрессия көрермен өзін агрессормен теңдестіргенде ғана агрессия үлгі бола алады, нақты тұлға үшін агрессияның ықтимал нысаны фильмдегі агрессияның құрбанымен ассоцияланады. Еліктеп үйренудің келесі принципіалды шарты агрессия нәтижесінде кейіпкер мақсатына жетеді немесе агрессордық кейіпке кіреді.

БАҚ-тың девиантты мінез-құлыққа ықпалын зерттеу үшін зерттеу әдістері және бұл мәселеде әртүрлі ғылыми психологиялық теорияларды білу керек.

Бұндай теориялар мен әдістер төмендегі ғылыми бағыттар болып табылады:

1. Бихевиористтік психология қойнауында туындаған, А.Бандура мен оның әріптестері тұжырымдаған **әлеуметтік ілім теориясы**. Осы аталған теорияға сәйкес, адам айналасындағылардың іс-әрекеттеріне қарап мінез-құлық үлгілерін меңгереді. Бұл жағдайда БАҚ және оның рөлі өте маңызды, себебі бұқаралық ақпарат құралдарында көрсетілетін көрсетілімдер ілім көзі болады. А.Бандураның тәжірибелерінде ересек адам қуыршақты балғамен ұру арқылы агрессивтіліктің осы тәрізді ұшқындарының мүмкін екендігін көрсетті, бұл балада болатын бастаудың босаңсуына әкеледі. Үлкендердің үрмелі қуыршақты ұруын балалардың бақылауы үлкендердің осы тәрізді әрекеттері жазылып алынған кинопланканы көрумен ауыстырылған, бұның да әсері ұқсас болған, яғни балалар осы секілді мінез-құлықты қайталаған. Осылайша, зорлық-зомбылық әрекеттерін бақылау зорлық-зомбылықпен байланысты ойлардың белсендірілгенуіне әкеліп соғады.

"Медианы түсіну: адамның сыртқы өсуі" атты еңбегінде М.Маклюэн бойға біткен әдеттер мен мінез ерекшеліктеріне байланысты мінез-құлықтың өзгермелі, күшейтпелі немесе, керісінше, әлсіреуші үлгілерінің іріктелуіне назар аударады:

а) *үлгіге еліктеу* — егер адамды қызықтырған кейіпкердің қылықтары сюжетпен дәлелденген болса, онда адам телекейіпкердің мінез-құлқына еліктей бастайды. Өзін телекейіпкермен теңдестіру және оған жаны ашу— бұл оның кейіпкердің әрекеттерін шынайы өмірде еліктеп істеуі әбден мүмкін екендігін көрсетеді;

ә) *сенсублизация* — көрермендер (кәмелетке толмағандар) экранда болып жатқандарды қатты ілтипатқа алған кездегі эмоционалды-сезімтал реакция кезінде туындайтын өзгеше кері күшті әсер және олардың қиялдарында жағымсыз бейне туындайды, сондықтан да адам өз мінез-құлқында фильмдер кейіпкерлеріне еліктемеуі мүмкін. Бұндай көріністер балаларда қорқыныштың, үрейленушіліктің және әртүрлі үрейдің пайда болуына себепкер болуы мүмкін;

б) *десенсублизация (сезімталдылықтың төмендеуі)* — бұл көрермендерде терең эмоционалды реакция әсерін тудыратын көріністер, бірақ олар біртіндеп әдетті және үйреншікті, тұр-

мыстық құбылыстарға айналады. Бұған күнделікті қорқынышты фильмдері, шайқас фильмдері және т.б.;

в) *қуаттану* — психологияда бұл үлкен маңызға ие, себебі ол реакциядан кейінгі кез келген оқиғаларды сипаттайды, егер қуаттану жүзеге асса, реакция қайталануы әбден мүмкін.

2. **Когнитивтік (танымдық) теория** — ақпаратты алу, меңгеру үдерісінде соңынан қайтадан еске түсіруде адамдар және оқиғалар туралы тұлғаның еске түсіруін реттейтін "схема" қатысады. Бұл ақпараттардың барлық түрлерін өңдеудің жалпы сипаттамасы, соның ішінде алынған ақпарат туралы бар білімдер құрылымымен байланысты бұқаралық ақпарат құралдарынан алынатын ақпараттарға да тән. Осы аталған теория негізінде экранда көргенді (теледидар, компьютерлік ойындар және т.б.) игеру жүзеге асады. Әртүрлі сценарийлермен таныса отырып, тұлға оларды біртіндеп ұзақ уақыттық жадыға сақтай бастайды.

3. **Тарату, әдетке айналдыру теориясы** — бұл теорияның негізгі ережелерінің бірі БАҚ-тың ұзаққа созылған қайталанбалы ықпалы (әсіресе теледидар, компьютерлік ойындар) балалардың шынайы және әлеуметтік әлем туралы түсініктерін үнемі өзгертеді. Үндестіру, яғни адамдардың әртүрлі көзқарастарын әлеуметтік шындықтың біркелкі қалыбына салу-құрастыру үдерісі арқылы, яғни көрермендер әлемде болып жатқан оқиғалар туралы оларды телебағдарламалар призмасы арқылы бақылап, білу кезінде жүзеге асырылады. Сақталған ақпарат негізінде тұлға шынайы өмір туралы өзінің түсінігін қалыптастырады. Бұндай "ақиқат болмыс" әртүрлі формада қалыптасады және гендерлік рөлдер туралы түсінікке, көзқарастар мен нұсқауларға, жастардың өмір жолын таңдауларына, адам денсаулығында көрінетін әдеттерге ықпал етеді.

4. **Әлеуметтену теориясы** — тарату, әдетке айналдыру теориясымен ортақ белгілері көп, әсіресе БАҚ-тың ұзаққа созылатын әсерету үдерісімен байланысы бар, адамдардың әлем туралы білімге қажеттілігін қамтамасыз етеді, өз рөлін және ондағы маңыздылығын анықтайды, жеке тұлғаның өнегелі-моральдық қасиеттерінің қалыптасуына септігін тигізеді.

5. **Идентификация** — қандай да бір телебағдарламаның әсерінен туындаған адамның эмоционалды күйі. Бұл өзін кейіпкермен

салыстыру мен эмпатиялық әсерленушілік деңгейіне байланысты. Көбінесе "идентификация" ұғымы ересектердің мінез-құлық үлгілерін балалардың меңгеру үдерісін түсіндіру үшін қолданылады. Қазіргі психологияда аталмыш ұғым мінез-құлықтың белгілі бір түріне түрткі болатын қарым-қатынастың мағыналық өрісін үлгілеу үдерісі ретінде түсіндіріледі.

6. Қолдану және қанағаттану теориясы — адамдарды Бұқаралық ақпарат құралдарының қандай да бір түрін таңдауға, сонымен қатар шешім қабылдау мен өнімді қолдануда мақсаттарды анықтауда аудиторияның белсенді рөліне түрткі болатын факторларға үлкен мән береді.

Зерттеу әдістері. Зерттеудің теоретикалық талдауы қазіргі сатысында БАҚ-тың ықпалы мен жасөспірімдік жастағы девиантты мінез-құлық арасындағы өзара байланысты анықтауға мүмкіндік беретін психодиагностикалық құралдарға іріктеу жүргізу қажеттілігін көрсетті. Жалпы ғылыми әдістермен бірге ғылыми-психологиялық зерттеулер әдістері кешенін де қолданған жөн:

- a) салыстырмалы әдіс;
- b) психологиялық диагностиканың әдістер кешені;
- c) әңгімелесу;
- d) математикалық статистика мен нәтижелерді өңдеу СТАТИСТИКА 5.0 бағдарламасының көмегімен персоналды компьютерде жүргізіледі.

1. *Сауалнама* 12—15 жас аралығындағы жасөспірімдер арасындағы телебағдарламалардың танымалдық рейтингтерін құрастыру үшін жасалған. Оған жасөспірімдердің жақсы көретін телебағдарламалары мен кинофильмдер жанрларын анықтауға септігін тигізетін сұрақтар енгізіледі. Сұрақтар төмендегі үлгіде қойылады:

1. Сенің үйіңде теледидар бар ма?
2. Сен қандай арналарды көруді жақсы көресің?
3. Сенің сүйікті телебағдарламаларың қандай?
4. Сен кинофильмдердің қандай жанрларын жақсы көресің?
5. Соңғы жылдары көрген бірнеше фильмдеріңді және не ұнағанын айтып берші.

2. *Телебағдарламалардың тақырыптық мазмұнына талдау әдістемесі* (жасөспірімдер арасындағы танымалдық рейтингі)

оның құрамындағы материалдардың қызметтік тиістілігін тексеру мақсатында онда берілетін ақпараттарды объективті зерттеуге бағытталған. Талдау бірлігі ретінде материалды тұтас сипаттайтын белгісі алынады:

- a) ақпараттық (жаңалықтар, саяси бағдарламалар);
- b) оқу-танымдық;
- c) спорттық;
- d) көңіл жадырататын (көркем фильмдер, мультфильмдер, сазды бағдарламалар, шоу).

3. *"Контент — талдау" әдістемесі.* Талдау бірлігі болып мәтіннің жеке үзіндісі алынады (сөз, кейіпкер, байымдау, белгілі бір тақырыппен сәйкес келетін абзац немесе мәтіннің берік бекімеген бөлімі). Телебағдарламалардың мінез-құлықтың ауытқуына тікелей немесе жанама әсер ететін мәтіндері (бұл жерде мәтін деп кез келген ақпаратты, мазмұнды, бейнені және т.б. түсінеміз) саны төмендегідей формамен жүзеге асады:

1. Зорлық-зомбылыққа бейімделу — БАҚ тұтынушыларының зорлық-зомбылық құндылықтарын белсенді бейімдеуі;

2. Девиантты мінез-құлықты ақтау — девиантты мінез-құлықты түсіндіру, кешіру үшін қолданылатын дәлелдер;

3. Девиантты мінез-құлықты батырлық ету — бұл жоғары идеялы миссияны орындауға іс-әрекетті немесе қылықты жатқызу есебінде дәріптеу;

4. Девиантты мінез-құлықты насихаттау — девиантты мінез-құлықты көрсетуге бағытталған қандай да бір көзқарасты, идеяны, ілімді, білімді тарату және түсіндіру;

5. Девиантты мінез-құлықты иелену — меншіктену орындау барысында зорлық-зомбылық кездесетін міндеттерді адам ашық түрде өз мойнына алуда жүзеге асады;

6. Девиантты мінез-құлыққа арандату — арандатушылық, девиантты мінез-құлықтың пайда болуына әкелуі мүмкін іс-әрекетке біреуді итермелеу.

4. *Эмпатиялық үрдістер деңгейін зерттеу әдістемесі.*

Бұл әдістемені эмпатияны (жаны ашуды), яғни өзін басқа адамның орнына қоя білу іскерлігін, басқа адамдардың қайғыруына

еркін эмоционалды ықыластылыққа қабілетті зерттеу үшін И.М.Юсупов ұсынған. Эмпатия тұлғааралық қарым-қатынастарды теңдестіруге септігін тигізетіндіктен, ол адам мінез-құлқын әлеуметтік шартты етеді. Аталмыш әдістеме 36 пайымдаудан тұрады, оларға бес жауап варианты ұсынылады: "білмеймін", (0 ұпай), "жок" (1 ұпай), "кейде" (2 ұпай), "жиі" (3 ұпай), "әрқашанда дерлік" (4 ұпай), "иә, үнемі" (5 ұпай). Әдістемеде дәйектілік өлшемі бар. Нәтижелерді есептеу 2, 5, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 29 және 32 тармақтарға берілген жауаптарға жазылған барлық ұпайларды қосу жолымен жүзеге асады. Нәтиженің эмпатиялық үрдістердің даму шкаласымен арақатысы белгіленеді:

- a) 82-ден 90-ға дейін эмпатиялылықтың өте жоғары деңгейі;
- b) 63-тен 81-ге дейін — эмпатиялықтың жоғары деңгейі;
- c) 37-ден 62-ге дейін — эмпатиялықтың қалыпты деңгейі;
- d) 12-ден 36-ға дейін — эмпатиялықтың төменгі деңгейі;
- e) 11 және бұдан аз ұпай — эмпатиялықтың өте төмен деңгейі.

7-тақырып бойынша сұрақтар:

1. БАҚ және олардың девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына әсері.
2. Девиантты мінез-құлыққа БАҚ-тың әсерін зерттеу әдістері.
3. БАҚ-тың кәмелетке толмағандарға арналған бағдарламаларындағы жағымды және жағымсыз жақтары.

7-тақырып бойынша қолданылатын әдебиеттер

Акажанова А.Т. Теоретико-психологический анализ влияния средств массовой информации (СМИ) на формирование девиантного поведения несовершеннолетних.— Алматы, 2007.

Андрианов М.С. Психологические механизмы воздействия средств массовой информации на процессы правовой социализации.— М., 1998.

Теоретико-психологический анализ влияния СМИ на формирование девиантного поведения несовершеннолетних.— Алматы, 2007.

Джаманбалаева Ш.Е. Социальные проблемы девиантного поведения.— Алматы, 1990.

Дусманбетов Г.А., Шерьязданова Х.Т. Психология деструктивных факторов процесса социализации старших подростков.— Алматы, 2003.

Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения).— М., 2004.

Кон И.С. Психология ранней юности.— М., 1989.

Криминологи о неформальных молодежных объединениях.— М., 1990.

Шерьязданова Х.Т., Дусманбетов Г.А. Казахстанский подросток: движение в зону риска.— Алматы: Вестник «Кайнар».

8-тақырып

Кәмелетке толмағандардың жәбірленуші болғыштығының психологиялық және педагогикалық аспектілері

Виктимология сөзбе-сөз мағынада "жәбірленуші туралы ілім" дегенді [латын тілінің *viktima* — жәбір (құрбан), грек тілінің *Logos*-ілім сөздерінен шыққан] білдіреді. Жәбірленушіні зерттеумен айналысатын ғылым виктимология деп аталады. Тар мағынасында виктимология немесе криминалдық виктимология деп қылмыс жәбірленушісін зерттеу деп түсіну қажет.

Жәбірленуші болушылық немесе құрбандық — бұл адамды қылмыс құрбанына айналуға бейім етуі мүмкін физикалық, психикалық және әлеуметтік ерекшеліктері мен белгілері. Виктимизация — жәбірші (құрбан) болушылықты игеру үдерісі.

"Қылмыс құрбаны" ұғымы "зардап шегуші" ұғымына қарағанда кең. Қылмыс құрбаны — заңды түрде зардап шегуші деп мойындалғанына немесе мойындалмағанына қарамастан, заң бұзушылық әрекеттен моральдық, физикалық немесе мүліктік зиян көрген кез келген адам. Басқаша айтқанда, "жәбірленуші" — виктимологиялық ұғым, "зардап шегуші" — **қылмыстық-процессуалдық** ұғым. Бұл ұғымдар өзара сәйкес келмеулері мүмкін. "Жеке тұлғаның құрбан болуы ... қылмыстық әрекетпен жасалғаннан басқа, дәлірек айтқанда, белгілі бір жағдайларда қылмыс құрбаны болуға қабілеттілік, немесе, басқа сөзбен айтқанда, объективті түрде мүмкін болған жағдайдың өзінде болдырмауға қабілетсіздік".

Соңғы жылдары криминалистикалық зерттеулер қылмысты ашу мен тексеруде қылмыс құрбанының рөліне баса назар аудара бастады. Виктимология — криминологияның маңызды бағыттарының бірі ретінде, зардап шегушінің жеке тұлғасын, оның таныстарын, қылмыскермен өзара қарым-қатынасын, қылмыскерді айыптау жағдайындағы құрбанның мінез-құлқындағы ерекшеліктерін зерттейді. Виктимологиялық зерттеулерде қылмыс генезисіндегі құрбанның рөлі, оның қылмыскермен тұлғааралық байланыстары мен қарым-қатынастары маңызды орын алады.

Салыстырмалы тұрғыда, виктимология өз алдына жеке ғылым ретінде жақында ғана, тек 1947 жылдан кейін ғана пайда болды (Л.В. Франк).

Қылмыс жасау механизміндегі құрбанның рөлі идеясы жаңа емес, көне дәуірден бастап, бұл идея көптеген заң және әдеби ескерткіштер мен басқа да дереккөздерде көрініс тапқан.

Афиналық шешен және көрнекті саяси қайраткер Демосфен (біздің дәуірге дейінгі 384—322 жылдар) өлтіру ісі бойынша сотта сөйлеген сөзінде былай деген: "Иә, менің ойымша, ең басында осы істер туралы құқықтық нұсқауларды бекіткен төрешілер, адамдар ең алдымен жалпы өлтіруді рұқсат етілмейтін іс деп есептеу немесе кейбір жағдайда оны әділ деп мойындау қажет деген сұрақпен айналысқан; бірақ, мына оқиғаны ескере отырып, Орест анасын өлтіргендігі үшін айыпты деп мойындалғанымен, оны бәрібір ақтады, құдайлар сотында, олар кейде өлтіру әділ іс болады деген тұжырымға келді..." [Аристотель "Афина саясаты".— М., 1937, 76—79 беттер]. Бұл мифта зардап шегушінің кінәсі айыпталушының жауапкершілігін жеңілдетеді немесе жояды немесе оның заңсыз әрекеті біріншінің мінез-құлқынан туындайды деген идея бар. Сонымен қатар, бұл жерде "қылмыскер-құрбан", "құрбан-қылмыскер" жай-күйінің динамикасы жақсы көрсетілген. Мифта сипатталған өлтіру жағдайы ең жақын туысқандардың арасындағы қарым-қатынастардан туындаған. Әкесі өз туған қызын құрбандыққа шалады..., әйелі күйеуін өлтіреді..., ұл өзінің ақ сүт беріп өсірген анасын өлтіреді.

Басқа түрде виктимгендік жағдай Авельді ағасы Каинның өлтіруі туралы жалпыға танымал інжілдік аңызда "үлгіленген" ["Інжіл аңыздары".— М., 1968, 21 бет]. Аталмыш жағдайда құрбан өзі қылмыстың жасалуына себепкер болады, ол бұл істі өз қалауынсыз, осы әрекетімен, белгілі бір жағдайда, ренішті ағасының қызғанышын тудырады, қызғанышқа бой алдырған ағасы өзінің ең жолы болғыш "бәсекелесін" өлтіруге шешім қабылдайды. Авель ағасы Каинның тұнжыраңқы көңіл күйін көреді, төніп келе жатқан қауіпті сезеді, ағасының алдында қандай да бір кінәсін сезеді, алайда өлім қақпанына оңай түседі. Озбырлық алдында болған, құрбанның жоғарыда суреттелген жай-күйі "Авель синдромы" деп аталады.

Тек әдеби дереккөздерде ғана емес, заң саласының дереккөздерінде де, соның ішінде қарапайым заңдар дереккөздерде де құрбанға тікелей қатысты нормалар бар. Бірінші кезекте олар қанды кек, өзін-өзі қорғау, зиянның орнын толтыру секілді типтік құбылыстарды қамтиды. Қанды кек алғашқы қауымдық қоғамда жәбірленуші шыққан ру немесе тайпадан тыс тұрған адамдарға бағытталады. Бұл барлық отбасының, рудың немесе тіптен тұтас бір тайпаның ісі болып табылады. Бұндай кезде өте күрделі жағдайлар туындайды. Өйткені бұндай жағдайда адамдардың тұтас бір қауымы оларға тікелей зиян келмесе де өздерін жәбірленушілер деп есептеді, ал айыпкер немесе оның ұрпақтары даярланып жатқан кек алу әрекетінің ықтимал зардап шегушілеріне айналды.

Жәбірленушінің сұлбасына, заң бұзушылықтың орын алуындағы оның рөліне, жәбірленушінің кінәсі мәселесіне баса назар аударған римдік құқық нормалары даусыз қызығушылық тудырады. XII кестелер заңдарында былай жазылған: "Егер дене мүшесін зақымдаған болса және жәбірленушімен татуласпаған болса, онда оған да дәл сондай зақым келтіріледі". Римдік құқық жәбірленушіден де, заң бұзушыдан да қамқоршылықтың жоғары деңгейін талап етті. Римдік заңгерлердің дигесталарды басшылыққа ала отырып, төбелеске қатысушылардың кінәлеріне қатысы мәселелерді шешу тәсілі үлгі тұтарлық (Дигесталар — Римнің классикалық заңгерлерінің құқық мәселелері бойынша және заңдық күші болған шығармаларының жүйелі орналасқан және тақырыптар бойынша біріктірілген жинағы: арзан асхананың қасында болған түнгі төбелес туралы әңгіме).

Қылмыстың виктимологиялық аспектілері бірнеше көрнекті жазушылардың туындыларында анық көрініс тапқан: Ф.М. Достоевскийдің "Ағайынды Карамазовтар", Ф.Верфельдің "Өлтіруші емес, құрбан кінәлі", Л.Франктің "Себеп", Т.Драйзердің "Американдық қайғы" және басқалар туындылары.

Көне заманның өзінде адамның тағдыры белгілі бір деңгейде оның өзіне байланысты екендігі анықталған. Бұл халықтық фольклорда көрініс тапты: "Әр адам өз бақытының ұстасы", "Батырдың қолындағы қысқа қылыш ұзарады" және т.б. Тарихта "мүмкін емес" деп ешқашан айтпайтын және әрқашанда орын алған жағдайдан басым түсетін адамдар болғандығы белгілі.

Осымен бірге адамдардың басқа санаттары да бар: үнемі жолы болмайтын, әрқашанда ісі оңға баспайтын адамдар; және Н.В.Гоголь "тарихи адамдар" қатарына жатқызғандар: қашан болмасын және қайда болмасын, олар әйтеуір қандай да бір оқиғаға тап болады.

XIX ғасырдың соңында — XX ғасырдың басында құрбан тақырыбы әдебиетшілердің ғана емес, заңгерлердің, психологтардың және криминологтардың шығармаларында айқын көрініс тапты. Виктимологияның пайда болуы неміс ғалымы Ганс фон Хентингтің есімімен байланыстырылады. Ол қылмыскерлердің нақты санаты мен жәбірленушілердің нақты түрлерінің арасындағы тәуелділік туралы идеяны ұсынды ["Қылмыскер және оның құрбаны", 1948]. Аталған тақырыпты алғашқы ашушылардың ішінде — Ф.Т.Джас ["Өлтіру мен оның мотивтері"], ал 1958 жылы М.Е.Вольфганг "Өлтірудің түрлері" атты еңбек жариялады. Бұл еңбекте ғалым көптеген зерттеулердің нәтижелерін қорытып, өлтірушілердің өздерінің құрбандарымен қарым-қатынасы кезінде қалыптасатын жағдаяттардың түрлерін анықтады. Алаяқтық, қарақшылық шабуылдар, азаптау, бұзақылық, зорлау және тағы кейбір түрлері секілді қылмыстардың виктимологиялық аспектілері ғалымдардың назарын өзіне аудартты. 1967 жылы израилдық ғалым Менашем Амир зорлау барысында туындайтын жағдаяттарды зерттеді ["Зорлау түрлері", 1971 жыл].

Ресейлік ғалымдар да (Ю.М. Антонян, А.П. Дьяченко, В.П. Коновалов, Л.Ф. Франк және басқалар) құрбан болушылықты зерттеуге белсенді ат салысты. 1972 жылы "Виктимология және құрбан болушылық" атты ғылыми монография жариялаған Лев Вольфович Франк кеңестік виктимологияның ақсақалы саналады. Л.В.Франктің ойынша, адамның мінез-құлқы қылмыстық қана болмайды, сонымен қатар оның құрбан болуына әкеліп соқтыруы мүмкін: қауіпті, аңғырт, ұяттан безген, арандататын, яғни өзі қауіпті болуы мүмкін.

Қазіргі виктимология бірнеше бағытта жүзеге асады:

1. Әлеуметтік қауіпті көрініс құрбаны құбылысын, оның социумға тәуелділігін және басқа әлеуметтік институттар және үдерістермен өзара байланыстарын суреттейтін виктимологияның жалпы "фундаменталды" теориясы. Осыған қоса, виктимология теориясының дамуы, өз кезегінде, екі бағытта жүзеге асады:

• Біріншісі, құрбан болушылық пен виктимизацияның тарихын зерттейді, девиантты белсенділік формасы ретінде құрбан болушылық құбылысының салыстырмалы дербестігін ескере отырып, негізгі әлеуметтік өзгерістердің ауысуының ізінше олардың пайда болуы мен даму заңдылықтарын талдайды;

• Екіншісі, жай-күйді орта деңгейлі теориялармен алынған мәліметтерді жалпы теориялық қорыту жолымен әлеуметтік үдеріс (құрбан болушылық пен қоғамның өзара әсерін талдау) және ауытқушы мінез-құлықтың индивидуалды көрінісі ретінде зерттейді.

2. Орта деңгейлі жеке виктимологиялық теориялар (криминалдық виктимология, шетін виктимология, зақымды виктимология және басқалар).

3. Қолданбалы виктимология — виктимологиялық техника (эмпирикалық талдау, жәбірленушімен алдын алу жұмысының арнайы техникасын, әлеуметтік қолдау технологиясын, қайта қалпына келтіру және орнын толтыру механизмдерін, сақтандыру технологияларын жасау және енгізу, тағы басқалар).

Жәбірленуші дәрежесіне сүйеніп, оның төмендегі түрлері ажыратылады:

а) Қауіптің жоғары қасиеттері бар құрбан әлеуметтік–өнегелі деформациямен сипатталады. Зорлық-зомбылық қылмыстар көбінесе девиантты ортада жасалады. Бұндай қылмыстардың мотивтері — пайдакүнемдік, бұзақылық, кек алу және т.б. болуы мүмкін, барлық жағдайда да олар тұлғааралық қарым-қатынастың ерекшелігіне байланысты болады. Маскүнемдік, нашақорлық, жезөкшелік, гомосексуализм, заңсыз сауда, қылмыстың орта мүшесі болу және т.б. зорлық-зомбылықтың құрбаны болудың ықтималды қауіпін арттырады.

ә) Қауіптің тым жоғары қасиеттері бар құрбан, оның әлеуметтік статусында шабуылға ұрыну қауіп-қатері бар. Оларға заң қызметкерлерін, бақылаушылар және кәсібіне байланысты құрбан болу қауіпі жоғары адамдар, өзінің ерекше қылықтарымен және эстетикалық кейпімен қылмыскердің назарын аударуға қабілетті, сонымен қатар психикалық аурулар және психопатологиялық ауытқулары бар адамдар жатады.

б) Қауіптің азғантай қасиеттері бар құрбан қарапайым жағдайларда және қауіп факторларында өмір сүреді, жоғары және тым

жоғары дережелі құрбан болушылық қауіпі бар адамдарға тән арнайы жеке тұлғалық және мінез-құлықтық қасиеттер көрініс таппайды.

в) Ықтимал (кездейсоқ) құрбан. Олар — лаңкестік әрекеттің, өлтірудің немесе ерекше қауіпті жолмен ауыр зиян келтіру. Оларды орындау барысында үшінші адамдар зардап шегеді.

Индивидуалды құрбан болушылықты анықтайтын жеке тұлғалық қасиеттердің маңыздылық дәрежесі мен сипаттамаға сүйеніп, құрбанды бірнеше түрлерге бөлуге болады:

1. *Әмбебап түрі*. Бұл түрге олардың қылмыстың әр алуан түрлеріне қатысты потенциалды осалдығын анықтайтын, айқын көрінетін белгілері бар адамдар жатады. Бұл құрбандық бейімділіктер иелері, аталмыш бейімділіктері әртүрлі қылмыс жағдайында жүзеге асуы әбден мүмкін. Бұл түрге жататын құрбандар өздеріне тән құрбандық мінез-құлық белсенділігімен де, енжарлықпен де сипатталады.

2. *Іріктеуші түр*. Бұл түрге жәбірленушілердің кейбір түрлеріне қатысты жоғары осалдығы бар, олардың субъективті және объективті сипаттамаларын ескеретін адамдар жатады. Құрбандардың әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары бойынша саралау:

- жыныстық ерекшелік бойынша;
- жас ерекшелігіне қарай;
- олардың рөлдік мәртебесіне байланысты;
- олардың қылмыскерге көзқарасына байланысты;
- келтірілген зиянға байланысты;
- өнегелік-психологиялық белгілер бойынша;
- келтірілген зақымның түрі мен еселігі бойынша;
- қылмыстың ауырлығына байланысты;
- "кінәнің дәрежесіне";
- олардың мінез-құлық сипаты бойынша.

Қылмыстың жәбірленушісі болу ықтималдылығының дәрежесін бекіту және оның түрлерін анықтау тиісті органдардың ықтимал жәбірленушілерді іздеп табу және олармен жағымды белгілер мен қасиеттердің қалыптасуына септігін тигізетін жеке алдын алу жұмыстарын жүргізу, жағымсыз жекетұлғалық қасиеттерді түп тамырымен жою бойынша істейтін әрекеттерін жеңілдетеді.

8-тақырып бойынша сұрақтар

1. Қылмыс жәбірленушісі туралы ілімнің психологиялық құқықтық негіздері.
2. Виктимологиялық ғылымның қалыптасуы мен даму тарихы.
3. Жәбірленушілердің классификациясы.

8-тақырып бойынша қолданылатын әдебиеттер

Арзуманян С.Д. *Микросреда и отклонения социального поведения детей и подростков.*— Ереван, 1980.

Акажанова А.Т. *О некоторых психологических проблемах виктимности несовершеннолетних // Вестник ун-та «Кайнар».*— Алматы, 2002.

Акажанова А.Т. *Некоторые психолого-педагогические аспекты виктимности несовершеннолетних // Вестник Казахского национального медицинского университета.*— Спецвыпуск, 2004.

Криминологи о неформальных молодежных объединениях.— М., 1990.

Леонгард К. *Акцентуированные личности.*— Киев, 1989.

Малкина-Пых И.Г. *Кризисы подросткового возраста (Справочник практического психолога).*— М., 2004.

Малкина-Пых И.Г. *Экстремальные ситуации (Справочник практического психолога).*— М., 2005.

Фигдор Г. *Дети разведенных родителей: Между травмой и надеждой.*— М., 1995.

Шульга Т.И., Слот В., Спаньярд Х. *Методика работы с детьми «группы риска».*— М., 1998.

Шиханцов Г.Г. *Юридическая психология. Учебник для вузов.*— М., 1998.

Минская В.С. *Опыт виктимологического изучения изнасилования. // Вопросы борьбы с преступностью. 1980. Выпуск 17.— С. 21—31.*

Романова О.Л. *Сексуальное насилие над детьми // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. 1998.— № 1.— С. 22—29.*

Ривман Д.В. *Виктимологические факторы и профилактика преступлений.*— Ленинград, 1975.

Рыбальская В.Я. *Виктимность как элемент структуры механизма преступлений несовершеннолетних // Вопросы борьбы с преступностью. Выпуск 29, 1978.— С. 44.*

Франк Л.Ф. *Виктимология и виктимность.*— Душанбе, 1972.

9-тақырып

Жасөспірімдердің ауытқушы мінез-құлқының негізгі түрлерінің психологиялық сипаттамасы

Адамзат тарихы агрессияның тұлға мен қоғам өмірінің бөлінбес бөлігі екендігін сенімді түрде дәлелдейді. Бұған қоса, агрессияның қуатты тартатын күші және жұғымталдық қасиеті бар: көптеген адамдар сөз жүзінде агрессияны жоққа шығарады, ал іс жүзінде оны күнделікті өмірінде кеңінен көрсетеді.

Латын тілінен аударғанда "агрессия" — "шабуыл" деген мағына береді. Қазіргі уақытта "агрессия" сөзі аса кең мағынада қолданылады. Аталмыш құбылыс жағымсыз эмоциялармен (мысалы, ашумен) және жағымсыз мотивтермен (мысалы, зиян келтіруге тырысу), сонымен қатар жағымсыз нұсқаулармен (мысалы, нәсілдік қате түсініктермен) және бүлдіруші әрекеттермен байланыстырылады.

Психологияда агрессия деп өзгелерді өзіне бағындыру немесе олардан басым болу мақсатында шынайы іс-әрекетте немесе қиялдауда көрініс табатын үрдісті (ұмтылысты) айтады. Аталмыш үрдіс әмбебап сипатта болады.

Ал "агрессия" термині тұтас алғанда бейтарап мағынаға ие. Шынында, агрессия өмірлік мүдделер мен тірі қалуға қызмет етіп, жағымды мәнге ие болуы да мүмкін немесе өзінің агрессивті құштарлығын қанағаттандыруға бағытталып, жағымсыз мәнге ие болады.

Агрессияның психикалық ақиқат ретінде нақты сипаттамалары бар: бағыттылық, көрініс табу формалары, интенсивтілік. Агрессияның мақсаты жәбірленушіге (қастандық агрессия) жапа шектіру (зиян келтіру) және басқа мақсатқа жету тәсілі (инструменталды агрессия) болуы мүмкін. Агрессия сыртқы нысандарға (адамдарға, заттарға) немесе өзіне (денеге, тұлғаға) бағытталуы мүмкін. Қоғам үшін басқа адамдарға бағытталған агрессия ерекше қауіпті болып табылады. А.Бандура және Р.Уолтерс бұндай агрессияны асоциалды деп атайды және әлеуметтік-деструктивті сипатты іс-әрекеттермен байланыстырады.

"Бұндай қарым-қатынасты қаламайтын, басқа тіршілік иесін қорлауға немесе оған зиян келтіруге бағытталған" агрессивті мінез-құлық формалары айқын әлеуметтік-жағымсыз бағаға ие болады (Бэрон Р., Ричардсон Д. "Агрессия"). Бұндай агрессивті-асоциалды мінез-құлық міндетті түрде зорлық-зомбылықты қамтиды — ауру тудыратын вербалды немесе физикалық іс-әрекеттер. Қағида бойынша, ол агрессордың жағымсыз эмоциялары фонында (ашу, долылық, біреуді азаптауға, қорлауға құмарлық, байыпсыздық), және өз кезегінде, жәбірленушінің жағымсыз әсерленушілігін тудырады (қорқыныш, қорлану). Бұндай мінез-құлық агрессивті мотивтермен көрінеді: қирату, жою, пайдалану, кесірін тигізу. Когнитивтік деңгейде бұндай мінез-құлықтың дұрыстығын мақұлдайтын нұсқаулардан қолдау табады (нанымдар, мифтар, сенімдер).

Агрессивті мінез-құлық сипаты көбінесе адамның жасына қатысты ерекшеліктерімен анықталады. Әр жас кезеңі дамудың спецификалық жағдайына ие және тұлғаға нақты талаптар қояды.

Жасөспірімдік жаста агрессивті мінез-құлықтың спецификалық ерекшелігі оның үлкендердің бедел-абыройының төмендеуі фонында құрдастарының тобына тәуелділігі болып табылады. Бұл жаста агрессивті болу "мықты болып көрінуді немесе мықты болуды" білдіреді. Кез келген жасөспірімдік топтың көшбасшылары қолдайтын, өзіне тән рәсімдері мен мифтары бар. Мысалы, топқа мүшелікке қабылдау рәсімдері кең тараған (немесе жаңа келгендерді сынау). Топтың таң қаларлық "униформасы" да (тұтас алғанда жасөспірімдердің киім үлгісі) рәсімді сипатта болады. Рәсімдер белгілі бір топқа жату сезімін күшейтеді және жасөспірімдерде қауіпсіздік сезімін тудырады, ал мифтер оның өмірлік әрекетінің идеялық негізіне айналады. Мифтер топ ішіндегі және сыртқы агрессиясын ақтау үшін кең қолданылады. Мәселен, "топ мүшесі еместерге" қатысты жасалған кез келген зорлық-зомбылық мынандай байымдаумен ақталады: "олар сатқындар... біз өзіміздікілерді қорғауымыз керек..., біз басқаларды өзімізді сыйлауға мәжбүр етуіміз қажет". Топтық мифпен "рухтандырылған" зорлық-зомбылықты жасөспірімдер өздерінің күшін бекіту, батырлық және топқа шын берілгендік ретінде түсінеді. Сонымен бірге жекелеген жағдайларда агрессивті мінез-құлық

бастаушылары әртүрлі себептермен бұзылған және өзін-өзі танытуды агрессия көмегімен жүзеге асыруға тырысатын жекелеген жасөспірім — аутсайдерлер болуы мүмкін.

Осылайша, агрессивті мінез-құлық балалық және жасөспірімдік жас үшін әжептәуір үйреншікті құбылыс. Оған қоса, тұлғаның әлеуметтену үдерісінде агрессивті мінез-құлық маңызды қызметтер атқарады. Қалыпта ол қорқыныштан арылтады, өз мүдделерін қорғауға көмектеседі, сыртқы қауіптен қорғайды, бейімделуге септігін тигізеді. Осыған байланысты агрессияның екі түрі туралы айтуға болады: зарарсыз-бейімдеуші және деструктивті-дезадаптивті.

Агрессия мен делинквентті мінез-құлық өзара шарттас екендігі анық. Шынында, заң бұзушылық әрекеттер көбінесе агрессивті әрекеттермен бірге жүреді. Бұл пайдакүнемдік мақсатта жасалған қылмыс болуы мүмкін, бұл жағдайда агрессия инструменталды сипатта болады, басқаша айтқанда, қандай да бір мақсатқа жетуге септігін тигізеді (тұрғын үйді алу үшін өлтіру, тонау барысында физикалық зорлық жасау, ақша тартып алу үшін қорқыту). Басқа зорлық-зомбылық қылмыстар жағдайында дұшпандылық мінез-құлық көрініс табады. Тұтас алғанда зорлық-зомбылық агрессивті мінез-құлықтың ең қауіпті формасы ретінде заңдармен тыйым салынған және мемлекеттік бақылауында болады.

Тұлғаның делинквентті мінез-құлқы мен агрессияның арасындағы өзара байланыс біркелкі емес. Заңдарды бұзу деңгейіне жеткен агрессивті мінез-құлық еліктеудің салдары болуы мүмкін. Еліктеудің үлгілері туысқандар, құрдастар, басқа да маңызды адамдар бола алады. Агрессивті мінез-құлыққа еліктеуде делинквентті субмәдениет ерекше рөл атқарады. Асоциалды топ, қарақшы топ, бостандықтан айыру орны — бұл барлық әлеуметтік институттар тұрақты агрессивті мінез-құлық қалыптастырады.

Заң бұзушылық мінез-құлыққа қатысты әртүрлі әдістер мен ұғымдық аппарат қолданылады. Психологиялық әдебиетте, көбінесе оны "делинквентті" мінез-құлық ретінде түсіндіреді, яғни "белгілі қоғамда және белгілі бір уақытта бекітілген заңдардан ауытқушы нақты тұлғаның іс-әрекеттері, басқа адамдардың аمانдығына немесе әлеуметтік тәртіпке қауіп төндіретін және шамадан асып кетсе, қылмыстық тұрғыдан жазаланатын іс-әрекеттер". Заң бұзушылық әрекет жасаған тұлға делинквентті тұлға (делинквент), ал іс-әрекеттер — деликтілер деп бағаланады.

Криминалды мінез-құлық — делинквентті мінез-құлықтың бұрмаланған формасы болып табылады. Тұтас алғанда делинквентті мінез-құлық қоғам ережелерінде (заңдарында) айқын көрініс тапқан, мемлекеттік өмірдің қалыптасқан нормаларына тікелей қарсы бағытталған.

Арнайы әдебиетте осы қарастырылып отырған термин әртүрлі мағынада қолданылады. "Делинквенттілік" ұғымын жасөспірімдік психиатрия тәжірибесіне енгізе отырып, А.Е.Личко бұл ұғыммен қылмыстық жауапкершілік жүктемейтін, қоғамға қарсы ұсақ әрекеттерді шектейді. Бұл, мысалы, мектепте сабақтардан қалу, асоциалды топқа ену, ұсақ бұзақылықтар, тіл тигізу, азғантай ақша тартып алу, мотоциклдерді ұрлау. В.В.Ковалев делинквенттілікті бұндай байымдауға қарсы шықты. Ғалым делинквентті мінез-құлық қылмыстық әрекет болып табылатындығын көрсетті. Шетелде кең тараған термин, көбінесе кәмелетке толмаған жасөспірімдер жасайтын қылмысты білдіру мағынасында қолданылады.

Аса күрделі және әртүрлі "тұлғаның ауытқушы мінез-құлқы" санатының ішінен тәуелді мінез-құлық немесе тәуелділік деп аталатын топ бөлініп шығады. Тұлғаның тәуелді мінез-құлқы маңызды әлеуметтік мәселе болып табылады, өйткені ол жұмысқа жарамдылықты жойып алу, айналасындағылармен қақтығыстар, қылмыстар жасау секілді жағымсыз салдарға әкеліп соқтыруы мүмкін. Бұған қоса, бұл қалай болғанда да кез келген отбасының басына келетін, девиацияның ең кең тараған түрі болып табылады.

Көне заманнан бері тәуелді мінез-құлықтың әртүрлі формаларын зиянды немесе жағымсыз әдеттерді атаған, бұндай әдеттерге: ішімдікке салыну, артық жеу, құмар ойындар және басқа да әуестіктер жатқызылған. Қазіргі заманғы медициналық әдебиетте патологиялық әдеттер термині кеңінен қолданылады. "Тәуелділік" ұғымы медицина саласынан енген, қазіргі таңда салыстырмалы тұрғыда жаңа және танымал болып табылады.

Барлық адамдар ауа, су, тағам секілді өмірге маңызды объектілерге "қарапайым" тәуелділікті сезінеді. Адамдардың көбінде ата-анаға, достарға, жұбайларына қатысты жақсы көрушілік сезімі болады. Кейде тәуелділіктің әдеттегі қатынасын бұзу байқалады. Мысалы, тұлғаның аутикалық, шизоидтық, қоғамға қарсы бұзылуы басқа адамдарға жеткіліксіз үйірліктің салдарынан туындайды.

Шамадан тыс тәуелділікке бейімділік, керісінше, мәселелік симбиотикалық қарым-қатынастар немесе тәуелді мінез-құлықтың пайда болуына әкеледі. Осылайша, тәуелді мінез-құлық тұлға тарапынан бір нәрсені немесе біреуді теріс пайдаланушылықпен және оның мұқтаждықтарының бұзылуымен тығыз байланысты болып табылады. Арнайы әдебиетте қарастырылып отырған ақиқаттың тағы бір атауы қолданылады — аддиктивті мінез-құлық, ағылшын тілінен аударғанда "бейімділік, өлтіретін әдет" деген мағына береді.

Тәуелді (аддиктивті) мінез-құлық жеке тұлғаның девиантты мінез-құлық түрі ретінде, өз кезегінде, көбінесе аддикция нысаны бойынша анықталатын көптеген түрлерге бөлінеді. Теориялық тұрғыдан (нақты жағдайларда) бұл кез келген нысандар немесе белсенділік формалары болуы мүмкін — химиялық зат, ақша, жұмыс, ойындар, физикалық жаттығулар немесе жыныстық қатынас.

Шынайы өмірде тәуелділіктің мынандай түрлері кең тараған:

- а) психоактивті заттар (заңды және заңсыз есірткі заттары);
- ә) ішімдік (көптеген сыныптамаларда бірінші топқа жатқызылады);
- б) тағам;
- в) ойындар;
- г) жыныстық қатынас;
- ғ) дін және діни ғибадаттар.

Осы аталған нысандарға байланысты тәуелді мінез-құлықтың төмендегі формалары анықталады:

- химиялық тәуелділік (шылым шегу, токсикомания, есірткіге тәуелділік, дәрі-дәрмекке тәуелділік, ішімдікке тәуелділік);
- тамақтану тәртібін бұзу (артық жеу, ашығу, тамақтан бас тарту);
- гэмблинг — ойындарға тәуелділік (компьютерлік тәуелділік, құмар ойындар);
- сексуалды аддикциялар (зоофилия, фетишизм, пигмалионизм, трансвестизм, эксбиционизм, вуайеризм, некрофилия, садомазохизм (глоссарийді қараңыз);
- діни деструктивті мінез-құлықтар (діни фанатизм, секталарға қатысу).

Адамдардың өмірінің өзгеруіне байланысты тәуелді мінез-құлықтың жаңа формалары пайда болады, мысалы бүгінгі таңда

компьютерлік тәуелділік өте тез тарап бара жатыр. Бұған қоса, кейбір формалар өзінің девианттылығын жоғалтады. Мәселен, біздің ойымызша, гомосексуализмді қазіргі әлеуметтік жағдайда девианттылыққа жатқызуға болмайды, әрине, ол күмәнсіз маргиналды мінез-құлық (норманың шеткі шекарасынан орын алатын және әзірге адамдар қабылдамайтын мінез-құлық) қатарында қала береді. Тәуелді мінез-құлыққа шынайы зиян келтірмейтін, белсенділіктің күнделікті формаларын жатқыздан аулақ болу қажет, мысалы кофе ішу немесе тәтті жеу әдетін.

Сонымен, *тәуелді (аддиктивті) мінез-құлық* — өзін-өзі реттеу немесе бейімдеу мақсатында бір нәрсені немесе біреуді теріс қолданумен байланысты, тұлғаның ауытқушы мінез-құлқының формаларының бірі.

Өлім тақырыбы әрқайсымыздың санамызда орын алады және жас өскен сайын өзекті мәселеге айналады. Кейбір адамдар үшін ол ерекше маңызды болып табылады. Бүгінгі таңда өз-өзіне қол жұмсау әрекеті ғаламдық қоғамдық мәселе болып табылады. Бүкіләлемдік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша, әлемде жыл сайын 400—500 мыңға жуық адам өзін өзі өлтіреді, ал өзіне-өзі қол жұмсау әрекеті он есе көп. Өзіне-өзі қол жұмсау еуропа елдерінде өлтіруден шамамен үш есе көп.

Өзіне-өзі қол жұмсау немесе суицид (латын тілінен аударғанда: "өзін өлтіру") — әдейі өз өмірін қию. Өзінің іс-әрекеттеріне есеп бере алмайтын немесе оларды басқара алмайтын адамдар жасаған өлім, сонымен қатар субъектінің абайсыздығы нәтижесінде болған өлім өзіне-өзі қол жұмсауға жатпайды, қайғылы оқиғаға жатады.

Біздің заманымызда өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттері біркелкі патологиялық әрекет ретінде қарастырылмайды. Көптеген жағдайда бұл психикалық тұрғыдан қарапайым адамның мінез-құлқы. Бұған қоса, суицид туралы өзін өзі құрту — мінез-құлқының ең шеткі нүктесі деген көзқарас қалыптасқан.

Өзіне-өзі қол жұмсау мінез-құлқы — өзінің өмірін қию туралы түсініктермен басқарылатын саналы іс-әрекеттер. Қарастырылып отырған мінез-құлық құрылымын төмендегі топқа бөледі:

- а) өзіне-өзі қол жұмсау әрекеті;
- б) өзіне-өзі қол жұмсау көріністері (ойлар, ниеттер, сезімдер, пікірлер, тұспалдар).

Осылайша өзіне-өзі қол жұмсау мінез-құлқы бір мезгілде ішкі және сыртқы деңгейде жүзеге асады.

Өзіне-өзі қол жұмсау ерекшеліктеріне адам жасы елеулі әсер етеді. Мысалы, бозбалалық немесе қартаюдың басы секілді дағдарыс кезеңдері өзіне-өзі қол жұмсауға дайындықтың жоғары екендігімен сипатталады.

Жасөспірімдердің арасында өлтіруге әрекет жасау балаларға қарағанда жиірек кездеседі, олардың кейбіреулері ғана мақсаттарына жетеді. Аяқталған суицидтердің жиілігі барлық өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттерінің 1%-ынан аспайды. А.Е.Личко 10% жасөспірім ғана өзін-өзі өлтіруді шынымен қалайды, 90% жасөспірім үшін бұл көмекке шақыру ғана екендігін атап көрсеткен. Б.Н.Алмазов 14—18 жас аралығындағы өзін-өзі әдейі жаралаған жасөспірімдерге зерттеу жүргізіп, олардың 4 пайызында ғана өзін-өзі жаралау кезінде өзін-өзі өлтіру ойы болғандығын айқындаған. Көптеген эксцесстер құрдастарымен ұрсысып қалғаннан кейін, сонымен қатар, батырлық немесе "бауырласу"салты ретінде жүзеге асқан. А.Е.Личко, А.А.Александров, 14—18 жас аралығындағы жасөспірімдерге зерттеу жүргізе отырып, өзіне-өзі қол жұмсау іс әрекетінің 49% қатты аффектілі реакция кезінде болған деген қорытындыға келген. Сонымен қатар жасөспірімдер тобында психикалық бұзылулар рөлі артады, мысалы, депрессия. Депрессияның "балалық" белгілеріне іші пысу және шаршау сезімдері, ұсақ-түйекке баса назар аудару, бүлікке және тіл алмауға бейімділік, ішімдік пен есірткіні шамадан тыс қолдану жатқызылады.

Тұтас алғанда жасөспірімдердің ата-аналарымен және құрдастарымен тұлғааралық қарым-қатынастарының олардың өзіне-өзі қол жұмсау әрекетіне маңызды ықпалы туралы айтуға болады. Л.Я.Жезлованың пікірінше, өтпелі кезең алдында "отбасылық" мәселелер басым болса, пубертаттық кезеңде жаста "сексуалды" және "махаббаттық" мәселелер басым болады.

Өкінішке орай, аз зерттелген басқа маңызды фактор жасөспірімдік субмәдениеттің ықпалы. Міне, "Иванушки Интернешнл" поп-тобының көшбасшысының өзіне-өзі өлтіруі туралы 1999 жылы БАҚ жариялаған хабарламаға жауап ретінде бірнеше жасөспірім қыздар өз кумирін үлгі етіп, өз-өздеріне қол жұмсаған.

14 жастан кейін өзіне-өзі қол жұмсау қыздар мен бозбалаларда шамамен бірдей болады. Жас кезде өзіне-өзі өлтіру көбінесе интимдік — жеке тұлғалық қатынастармен, мысалы, махаббаттағы сәтсіздікпен байланысты болады. Сыртқы және ішкі жағдайлар өзіне-өзі қол жұмсау әрекетін жеңілдетеді, бірақ оны алдын ала анықтамайды. Суицидті "асқындырушы" болатын шынайы себептері ішкі мотивтерге байланысты.

Жағдайға байланысты өзіне-өзі өлтірудің әртүрлі мотивтері пайда болуы мүмкін: наразылық, кек, үндеу, назар, көмек, жазадан қашу, азап шегу, өзіне-өзі жазалау, өмір сүруден бас тарту.

Мысалы, жасөспірімдердің өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттерінде мынандай ниеттенулер бөлінеді. Бұл дистресс сигналы болуы мүмкін: "Маған көңіл аударыңыздар, маған көмек қажет". Сонымен қатар, жасөспірімнің басқаларға манипуляция жасауы, мысалы, қыз бала дәрі-дәрмекті үлкен көлемде ішіп, өз досын оған қайтып оралуға мәжбүр етуге тырысады. Басқа вариант — ата-аналарына айту арқылы, басқаларды жазалауға тырысу: "Сіздер мен өлгенде өкінесіздер". Қатты ұят және кінә сезімдерге реакция, жанға жара салатын жағдайлармен кездесуден қашуға тырысу; түрлі есірткілердің әсерлері — бұның бәрі себепкер факторлардың мысалы.

Осылайша, өзіне-өзі қол жұмсау мінез-құлқы өлуді қалаудың дәрежесін дәл бағалауға негізделуі керек.

9-тақырып бойынша сұрақтар

1. Шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі агрессия мен агрессивтілік мәселелері.
2. Тәуелді мінез-құлықтың негізгі формалары.
3. Өзіне-өзі қол жұмсау әрекетінің мотивтері мен себептері.

9-тақырып бойынша қолданылатын әдебиеттер

Абеуова И.А., Дусманбетов Г.А., Махаманова М.Н., Шерьязданова Х.Т. Психологическая служба в вузе. — Алматы, 2004.

Ақажанова А.Т., Садырова А. Девиантты мінез-құлықтың кейбір теориялық сипаттамалары // Ізденіс. — Алматы, 2007.

Акажанова А.Т. Психологическая характеристика основных видов девиантного поведения несовершеннолетних // Высшая школа.— Алматы, 2009.

Арзуманян С.Д. Микросреда и отклонения социального поведения детей и подростков.— Ереван, 1980.

Бегалиев К. Предупреждение безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних.— Алма-Ата: Казахстан, 1980.

Джекебаев У.С. О социально-психологических аспектах преступного поведения.— Алма-Ата: Наука, 1971.

Ескендинова А. Психологические особенности проявления агрессии у подростков в зависимости от различных факторов: автореф. ...канд. психол. наук.— Алматы, 2003.

Жадбаев С.Х. Правопорядок и поведение несовершеннолетних / Закон и подросток.— Алма-Ата, 1982.

Мауленов Г.С. Основные характеристики преступности в Республике Казахстан.— Алматы: Ғылым, 1999.

Нарикбаев М.С. Подросток и закон.— Алма-Ата: Мектеп, 1981.

10-тақырып

Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқын психологиялық және педагогикалық түзету

Жеке тұлғаның ауытқушы мінез-құлқын әртүрлі әлеуметтік институттар реттейді. Қоғамдық әсер ету — құқықтық санкциялар, медициналық араласу, педагогикалық ықпал, әлеуметтік қолдау және психологиялық көмек сипатында болуы мүмкін. Мінез-құлықтық бұзылулардың күрделі сипаты, олардың алдын алу мен жою әлеуметтік ықпалдардың жақсы ұйымдастырылған жүйесін талап етеді. Психологиялық көмек — қарастырылып отырған жүйенің деңгейлерінің бірі ретінде байланыстырушы рөлін атқарады және айқын гуманистік бағытымен ерекшеленеді. Бұл факт психологиялық жұмыстың құпиялық, еріктілік және жеке мүдделілік, адамның өз өміріне жауапкершілігін өзіне алуы, өзара сенімділік, қолдау, жеке тұлға мен индивидуалдылықты құрметтеу секілді принциптерінде көрініс табады.

Психологиялық көмек негізгі екі бағытта жүзеге асырылады: психологиялық превенция (ескерту, профилактика) және психологиялық интервенция (қиындықты жену, түзету, реабилитация). Ереже бойынша, психо-диагностика жұмыстың дербес бағыты емес және психологиялық көмектің мақсаты болмауы тиіс. Бұл әрекеттің көмекші түрі, маңызды, бірақ міндетті емес, бұл аралық практикалық міндеттерді шешеді.

Ауытқушы мінез-құлық профилактикасы көбінесе кәмелетке толмағандарды мысалға алу арқылы қарастырылады. Әлемдік денсаулық ұйымы профилактиканың үш түрін ұсынады: бастапқы, екінші және үшінші профилактика. Бастапқы профилактика белгілі бір құбылыс тудыратын жағымсыз факторларды жоюға, сонымен қатар бұл факторлардың әсеріне жеке тұлғаның төзімділігін арттыруға бағытталады. Бастапқы профилактиканы жасөспірімдер арасында кеңінен қолдануға болады. Екінші профилактиканың міндеті — жүйке-психикалық ауытқуларды ерте анықтау және оналту, сонымен қатар "қауіпті топпен" жұмыс. Үшінші профилактика мінез-құлықтың ауытқуларын тудыратын жүйкелік-психикалық бұзылулар секілді арнайы міндеттерді шешеді.

Сонымен бірге, үшінші профилактика девиантты мінез-құлықты тұлғалардың қылмысты қайталауының алдын алуға бағытталуы мүмкін.

Психопрофилактикалық жұмыс барлық үш деңгейдегі іс-шаралар кешеніне кіре алады. Психопрофилактикалық жұмыстың бірнеше формалары бар:

- әлеуметтік ортаны (отбасы, әлеуметтік топ, нақты тұлға) ұйымдастыруға: салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша жасалатын әлеуметтік жарнама, БАҚ, жастардың субмәдениетімен жұмыс;

- мәлімет беру (дәрістер, әңгімелесулер, арнайы әдебиеттерді, видео және телефильмдерді тарату);

- әлеуметтік тұрғыдан маңызды дағдыларды белсенді әлеуметтік үйрету;

Аталмыш үлгі көбінесе топтық тренингтер формасында жүзеге асады. Қазіргі кезде төмендегідей формалар кең тараған:

1. Резистенттілік (әлеуметтік жағымсыз әсерге тұрақтылық) тренингі. Тренинг барысында девиантты мінез-құлыққа нұсқаулар өзгереді, жарнамалық стратегияларды тани білу дағдыларын қалыптастыру, құрдастар қысым көрсеткен кезде "жоқ" деп айту қабілетін дамыту, ата-аналар мен басқа үлкендердің (мысалы, ішімдік ішетіндердің) ықтимал жағымсыз әсері туралы ақпарат беріледі.

2. Ассертивтілік тренингі, немесе аффективті — құндылыққа үйрету тренингі. Ол девиантты мінез-құлық эмоционалды ауытқушылықтармен тікелей байланысты деген түсінікке негізделеді. Аталмыш мәселенің алдын алу үшін жасөспірімдер эмоцияларды тани білуге, оларды қолайлы түрде көрсетуге және түңілуді (стрес) жеңе білуге үйретіледі.

3. Өмірлік дағдыларды қалыптастыру тренингі. Өмірлік дағдылар дегеніміз — тұлғаның ең маңызды әлеуметтік іскерліктері. Ең алдымен, бұл қарым-қатынас жасау, достық байланыстарды сақтау және тұлғааралық қарым-қатынастардағы қақтығыстарды шешу іскерлігі, сонымен қатар бұл өзіне жауапкершілік алу, алдына мақсат қою, өз ұстанымы мен мүддесін қорғау қабілеті:

- девиантты мінез-құлыққа альтернативті әрекет ұйымдастыру (таным, өзін-өзі сынау, қарым-қатынас, махаббат, шығармашылық, әрекетшілдік);

- салауатты өмір салтын ұйымдастыру (дұрыс тамақтану, таза ас, жүйелі физикалық жұмыс көлемі, еңбек және демалыс режимін сақтау, табиғатпен қарым-қатынас, нысапсыздықтан аулақ болу) және т.б.;

- жеке тұлғалық ресурстарды белсендендіру (спортпен шұғылданау, шығармашылықпен айналысу, топтық тренингтерге қатысу, арттерапия) және т.б.;

- девиантты мінез-құлықтың жағымсыз салдарын азайту (мәлімет беру, топтық пікірталас, тренингтік жаттығулар, рөлдік ойындар, әлеуметтік тиімді мінез-құлықты үлгілеу, психотерапевтік әдістемелер) және т.б.

Қолданылған әдістерге байланысты, психопрофилактикалық жұмыс тренингтер, білім беру бағдарламалары (мектептік арнайы курс), психологиялық кеңес беру, дағдарыстық көмек (сенім телефоны) формасында, сонымен қатар шекаралық күйлер мен жүйкелік психикалық ауытқулардың психотерапиясы формасында жүзеге асыруға болады.

Девиантты мінез-құлықтың ерекшелігіне сәйкес психопрофилактикалық жұмыстың мынандай принциптерін ажыратуға болады:

- кешенділік (әлеуметтік кеңістіктің, отбасының және тұлғаның әртүрлі деңгейлеріне әсерді ұйымдастыру);

- ақпараттың жағымдылығы;

- жағымсыз салдарды азайту;

- бағыттылық (жас ерекшелігі, жыныстық және әлеуметтік сипаттамаларды ескеру);

- көпшілікке арнаушылық (жұмыстың топтық формасының басымдылығы);

- болашаққа ұмтылыс (мінез-құлық салдары, жағымды құндылықтар мен мақсаттарды белсендендіру, девиантты емес мінез-құлықтың болашағын жоспарлау).

Мемлекеттік саясаттың нормативті құжаттары мен тұжырымдамалық қағидаларында жалпы және арнайы профилактика ұғымдарын бөліп қарастырады. Жалпы профилактика (грек тілінен аударғанда — "сақтап қалу, ескерту") отбасының физикалық және әлеуметтік тұрғыдан дені сау балалар тәрбиелеу қызметтерін толық орындауға қажетті әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-

мәдени және әлеуметтік-педагогикалық қолайлы жағдайлар жасауға бағытталған; жалпыға білім беретін оқу мекемелерінің барлық түрлерінің тәрбиелік қызметтерін жүзеге асыруға, оқушылардың қызығушылықтары мен қабілеттерін толыққанды дамытуды, сабақтан тыс уақытта қоғамға пайдалы іс-әрекеттермен айналысуын қамтамасыз етуге бағытталған шаралар жиынтығы ретінде қарастырылады.

Арнайы профилактика "қауіпті топ" балаларына, девиантты жасөспірімдерге, кәмелетке толмаған заң бұзушыларға бағытталған түзету-реабилитациялық шараларды қамтиды. Ол психологиялық-педагогикалық қолдау мен жасөспірімдерге әлеуметтік құқықтық көмектің әртүрлі іс-шаралары, оларды ата-аналардың көңіл қоймауынан, қатыгездіктен, зорлық-зомбылықтан және асоциалды ортаның теріс әсерінен қорғау болып табылады. Түзету-профилактикалық жұмыс — мектептің, отбасының, бос уақытты өткізетін ортаның және формальды емес топтардың, әлеуметтік институттар мен қоғамдық ұйымдардың бір-бірімен етене байланысында жүзеге асады.

Осылайша профилактикалық және түзету-педагогикалық әрекет девиантты мінез-құлқы бар жасөспірімдерді анықтау, даму мен мінез-құлықтағы ауытқулардың себептері мен жағдайларына диагностикаға бағытталған әлеуметтік-педагогикалық үдерістің құрамды бөлігі болып табылады.

Ауруды жою және алдын алу үшін оның бастау көздері мен түп тамырын жою қажет. Ауытқыған мінез-құлықты жеңу немесе алдын алу үшін, ең алдымен, әлеуметтік ортаның теріс ықпалын зарарсыздандыру, әлеуметтік факторлардың теріс әсерін шектеу (жағдайы нашар отбасы, асоциалды топ, құқыққа қарсы тұлғааралық қарым-қатынас).

Сонымен бірге ғылыми зерттеулер және педагогикалық тәжірибе ата-ана құқынан айыру, асоциалды топтарды тарату, жасөспірімдерді интернатты типті мекемелерге немесе девиантты жасөспірімдерге арналған арнайы оқу-тәрбиелік мекемелерге жіберу сияқты терең батыл шаралар қолдану үнемі тиімді емес. Олар үнемі қажетті нәтиже бермейді, мәселені жоймайды, керісінше, оны тереңдете түседі немесе қандай да бір уақытқа тоқтатады, оның дамуын бәсеңдетеді. Сондықтан девиантты мінез-құлықты жасөспірімдермен түзету — педагогикалық жұмыс

ұйымдастыру және олардың ауытқушы мінез-құлықтарының себептерін ескерту барысында тұлғаның дамуына орта факторларының ықпал күшін, топтағы құрдастарымен тұлғааралық қарым-қатынасының референтті маңызын ескеру қажет.

Ауытқушы мінез-құлықтың алдын алу мен жеңуде ата-аналарға, отбасылық микроклиматқа, тәрбиелеу потенциалына, отбасылық ішкі қарым-қатынасқа психологиялық және педагогикалық әсер етудің әртүрлі жолдары мен тәсілдері бар. Бұл ықпалдар тура, тікелей сипатта, сонымен қатар жанама сипатта болуы мүмкін.

Жасөспірімдер мен ата-аналардың қарым-қатынастарын және отбасылық қарым-қатынастарын түзету

Әр отбасында индивидуалдық ерекшеліктер бар және сыртқы араласу оларға әртүрлі әсер тигізетін болғандықтан, педагог әсер етудің тура жолын да, жанама жолын да қолданғаны жөн. Екі жағдайда да, біріншіден, отбасыға ішкіотбасылық атмосфераны бағалау, отбасылық қарым-қатынаста орын алған жағдайға талдау жасау; екіншіден, орын алған өзара қарым-қатынасты өзгерту ниетін тудыру, отбасындағы қарым-қатынасты өзгерту жолдары мен тәсілдерін көрсету; үшіншіден, отбасы мүшелерімен біріге отырып, жағымды, қоғамдық маңызды отбасылық қарым-қатынастың болашақ бағыт-бағдарын анықтау секілді бірнеше міндеттер шешіледі. Отбасы түріне байланысты, жұмыстың әртүрлі формалары мен әдістері қолданылады, мектеп пен қоғамның ата-аналарға кешенді ықпалы жүзеге асырылады.

Отбасылық қарым-қатынастары мазмұнсыз, тиянақсыз сипатты, салыстырмалы тұрғыда жалпы және өнегелі мәдени деңгейі төмен, педагогикалық тұрғыда шамасыз отбасыларының әдетте тәрбие мәселелерінде біліктіліктері аз болады. Бұндай отбасылары түзету мақсатында жалпыға міндетті педагогикалық оқудың жалпы жүйесіне кіреді. Бұндай отбасылары үшін мектеп педагогтері, мектеп психологтары жүргізетін педагогикалық кеңес беру формасын қолданған жөн. Бұл жағдайда өздерінің білімсіздіктерін мұғалімдер дұрыс түсінбейді және оны өздеріне және балаларына қарсы қолданады деген ата-аналардың сенімсіздіктері мен наным-сенімдерін жою қажет. Кеңес беру кезінде ата-аналарға тек балаларды тәрбиелеуде кездестіретін қиындықтарды ғана әңгімелеу мүмкіндігі берілмейді, сонымен қатар, жағдаятқа бірге

талдау жасауға, кеңес алуға, нақты ұсыныстар алуға, мәселенің әртүрлі шешімдерін талқылауға мүмкіндік беріледі.

Педагогикалық кеңес — педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған жасөспірімдердің отбасылармен жүргізілетін жұмыстың қызықты және тиімді формасы. Алайда бұндай ата-аналарды мектептегі қоғамдық жұмыстарға белсенді қатыстыру қажет.

Отбасының екінші түрі — педагогикалық енжарлар: объективті себептерге байланысты балаларға тура тәрбиелік әсер етуде енжар отбасылар. Бірақ отбасының өнегелі микроклиматы, қарым-қатынас стилі және қарым-қатынас сипаты — жасөспірімдерге белсенді ықпал ету факторлары болып табылады. Осыған байланысты, бұл отбасыларымен жұмыс барысында олардың тәрбиелі ықпал жүйесіне талдау жасаумен бірге, отбасындағы қарым-қатынас сипатын өзгерту және түзету қажет.

Объективті себептерге (жұмысбастылық, ата-аналардың жиі болмауы және т.б.) қарай педагогикалық тұрғыдан енжар отбасыларымен мектептің көмегімен мәселелерді сындарлы (конструктивті) шешу мүмкін болады. Субъективті себептерге байланысты педагогикалық тұрғыдан енжар, балалармен қақтығыстық қатынастағы және оларды тәрбиелеумен айналыспайтын отбасыларымен тек мектеп қана емес, басқа да әлеуметтік институттар жұмыс істеуі қажет. Отбасының бұндай түрлері отбасылық қарым-қатынастың антипедагогикалық түріне жақын, бірақ олардан жүйелі антипедагогикалық ықпалдың болмауымен айрықшаланнады. Бұл отбасыларында қарым-қатынас стилінің айрықша қасиеті ата-аналармен балалардың арасындағы өзара қарым-қатынастың үзілуі болып табылады. Қарым-қатынас деструктивті сипатта болады, оның бағыттылығы, құндылық бағыттары жағымсыз жаққа ауысқан. Әрине, мәселені шешудің ең оңай және тез жолы — жағымсыз қарым-қатынастың бастау көздерін жою, жасөспірім мен отбасы арасындағы өзара байланысты тоқтату, яғни ана мен әкені ата-аналық құқықтан айыру. Бірақ бұл қадам дұрыс па, ол жас өспірімнің жанына жара салмай ма?

Отбасылық қарым-қатынасты түзету мәселесін отбасылардың антипедагогикалық түрімен шешу өте қиын. Бұл отбасылар өзінің алдамшы жақсы жағдайы және жалған белсенділігімен өзінің антипедагогикалық болмысын жасырады. Сондықтан да бұндай отбасылары қайта бағыт-бағдар беру жұмыстарын ғана емес,

сонымен қатар отбасылық қарым-қатынас жағдайларын өзгертуді қажет етеді. Педагогикалық кеңестер мен ұсыныстарға қатысты теріс пікір, көбінесе оларды жоққа шығару немесе қабылдамау мектеп пен тұтас ата-аналар қоғамының күш салуын талап етеді. Бұл отбасыларындағы қарым-қатынас пен өзара әрекеттестікке әсер етудің негізгі жолын мектеп, педагогикалық ұжым жүзеге асырады, бұл іс-шарада олар ата-аналар комитетіне және мектептің қамқорлық кеңесіне арқа сүйейді, дербес және топтық жұмыс формаларын қолданады.

Қамқорлық кеңесі, сыныптардың ата-аналар комитеттері жағдайы нашар әр отбасымен мақсатты түрде жұмыс жүргізуі қажет; белсенді ата-аналар — педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған жасөспірімдердің ата-аналарын мектептің қоғамдық пайдалы жұмыстарына тартуға байланысты еңбекті көп керек ететін жеке-дара жұмыстар жүргізеді; балалармен бірлесіп, іс-шаралар ұйымдастырып, өткізу қажет. Бұл оларға өз балаларын іс жүзінде көруге, оларды сыныптастарымен салыстыруға, әр баланың ықтимал мүмкіндіктерін көруге, бала ең жақсы және көнгіш болуы үшін қандай шара қолдану қажеттігін ойлануға мүмкіндік береді.

Ата-аналардың бұл санатымен тиімді жұмыс формаларының бірі балалар мен жасөспірімдерді отбасында тәрбиелеу мәселелері бойынша пікірталастар, диалог-конференциялар ұйымдастыру болып табылады.

Девиантты мінез-құлықты кәмелетке толмағандардың отбасындағы қарым-қатынасты түзету нәтижесі бүкіл отбасына тура және жанама әсер етудің үндесуіне байланысты болады.

10-тақырып бойынша сұрақтар

1. Кәмелетке толмағандар арасында профилактикалық жұмыстың негізгі деңгейлері.
2. Балалармен және жасөспірімдермен жүргізілетін психопрофилактикалық жұмыстың принциптері.
3. Отбасылық өзара қарым-қатынастарды түзету.

10-тақырып бойынша қолданылатын әдебиеттер

Абеуова И.А., Дусманбетов Г.А., Махаманова М.Н., Шерьязданова Х.Т. Психологическая служба в вузе. — Алматы, 2004.

Акажанова А.Т. Учебно-методический комплекс по спецкурсу «Психолого-педагогическая коррекция девиантного поведения несовершеннолетних». — Алматы, 2005.

Алиева М.А., Гришианович Т.В., Лобанова Л.Б., Травникова Н.Г., Трошихина Е.Г. Тренинг развития жизненных целей. Программа психологического содействия социальной адаптации. — СПб., 2001.

Бадмаев С.А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьника. — М., 1999.

Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. — М., 1999.

Дусманбетов Г.А., Шерьязданова Х.Т. Тренинг-программа «Саморазвитие личности подростков». — Алматы, 2004.

Көмекбаева Л.К. Білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметті ұйымдастыру / Мектеп психологтары мен мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқау. — Алматы: Қайнар, 2003.

Кэдьусон Х.К., Шефер Ч. Практикум по игровой психотерапии. — СПб.: Питер, 2000.

Малкина-Пых И.Г. Кризисы подросткового возраста (Справочник практического психолога). — М., 2004.

Садвакасова З.М., Зиябекова Б.Т., Мадалиева З.Б. Тренинг в подготовке специалистов в вузе. — Ч. I, II. — Алматы, 2007.

Хухлаева О.В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции. — М., 2001.

11-тақырып

Психологиялық-педагогикалық түзету іс-шараларының ұйымдастыру негіздері

Жалпы білім беру мектебінің мұғалімі оқу-тәрбиелеу үдерісінде және түзету-педагогикалық іс-шарасында ең басты тұлға болып табылады. Ол айрықша педагогикалық ықыласты қажет ететін оқушылармен түзету-педагогикалық үдерісін ұйымдастырады, нақты мазмұнын анықтайды және жүзеге асырады. Ол оқушылар мен ата-аналардың арасында байланыс орнатады, қарым-қатынасты түзетеді, балалар мен жасөспірімдердің дамуы мен мінез-құлқындағы кемшіліктердің алдын алуға және жеңуге бағытталған нақты әдістер мен амалдарды іріктейді және қолданады.

Алайда, ғылыми зерттеулер мен мектептердегі педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, кез келген мұғалім түзетуші педагогикалық ықпалдардың толық әдіс-тәсілдерін қолдана алмайды. 40-тан 70%-ға дейін мұғалімдер дамуы мен мінез-құлқында ауытқушылық бар балалардың әртүрлі санаттарымен тәрбиелеу және түзету жұмыстарын ұйымдастыруда қиыншылықтарға кездеседі. Олар баламен сенімді қарым-қатынас орната алмайды. Оларға тәрбиелеу жағдайын басқару қиын, баланың мінез-құлқының бұзылуына қатысты шешімді олар тым баяу қабылдайды. Олар тәрбиелеу міндеттерін шешуде айрықша амалдарды таба білмейді. Дамуы мен мінез-құлқында ауытқушылық бар жасөспірімдермен түзету жұмысын ұйымдастыру және жүргізу — олар үшін өте қиын.

Мұғалімнің кәсіби — педагогикалық әрекеті көпаспектілігімен және көпфункционалдылығымен ерекшеленеді. Мұғалім оқушыларды оқыту мен тәрбиелеу нәтижелерінің оқушыларды даярлау жүйесінің білім беру стандартында, мемлекеттік бағдарламаларда және басқа да нормативтік құжаттарда анықталған талаптарына сәйкестігін қамтамасыз ететін мемлекеттік қызметкер және жеке тұлғаны қалыптастыру мен жан-жақты дамыту міндеттерін орындайтын әлеуметтік қызметкер, өсіп келе жатқан ұрпақ тәрбиешісі болып табылады. Мұғалім балалардың әртүрлі санаттарымен (ауытқыған мінез-құлық, психикалық дамудың кешігуі, тәрбие-

леуге қиын және педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған) жұмыс істеу барысында дефектолог, педагог-реабилитолог, әлеуметтік педагог қызметтерін атқарады.

Педагогикалық қызметтің тағы да бір маңызды аспектісі бар. Бұның мәні педагогикалық әрекет метаәрекет екендігінде (Ю.Н.Кулюткин), яғни басқа әрекетті ұйымдастыратын әрекет — оқушылардың оқу әрекеті екендігінде болып табылады. Мұғалімнің әрекеті оқушының әрекетіне икемделінеді.

Осылайша, кәсіби-педагогикалық әрекет формасы бойынша мектепте оқу-тәрбие үдерісінің мәні мен мазмұнын және ондағы баланың жеке тұлғасын өзгертуге бағытталған, басқа түрге өзгертуші әрекет болып табылады. Ол мәні мен мазмұны бойынша коммуникативтік, жанама және тікелей қарым-қатынасты қамтыса, құрылымы бойынша құндылыққа бағытталған, педагогикалық құндылықтар жүйесін қалыптастыруға бағытталған қатынасты, оларды оқушылардың санасына жеткізуді қамтиды.

Осы тұрғыдан алып қарастырғанда, мұғалімнің түзету-педагогикалық әрекеті бірыңғай педагогикалық үдерістің құрамды бөлігі болып табылады, ал мұғалім — оның белсенді қатысушысы. Сондықтан, оқу-тәрбие үдерісі барысында баланың дамуы мен мінез-құлқындағы ауытқушылықтың алдын алу және жену міндеттерін жүзеге асыру үшін мұғалім тәрбиелеуші педагогикалық үдерістің қатысушысы ғана болып қоймай, оны жүзеге асыруға педагогикалық, физикалық және интеллектуалды, адамгершілік, ең бастысы — кәсіби тұрғыдан дайын болуы қажет.

Мұғалім-тәрбиешінің дамуында айқын ауытқушылығы жоқ балалармен, педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған жасөспірімдермен, "қауіпті топ" балаларымен кәсіби-педагогикалық әрекеті Қазақстан Республикасындағы "Білім беру" туралы заңдық құжаттарда, сонымен қатар "Кәметке толмағандарға қатысты қылмыстық әділ сотты жүзеге асыру ережелері" ("Қазақстандағы ювеналды юстиция" жобасы) түріндегі ұсыныстарда анықталған.

Жоғары кәсіби білімнің мемлекеттік білім беру стандарттары шеңберінде, оқу бітіруші кәсіптік педагогикалық әрекетке дайын болуы тиіс. Ол білім беру үдерісінің субъектісі ретінде адам, оның жас және индивидуалдық ерекшеліктері, дамудың әлеуметтік факторлары туралы білімдер жүйесін меңгеруі қажет; балалар мен жасөспірімдердің анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері,

олардың ағзасының дамуы, функционалдық бұзылулар мен балалық шақтың әртүрлі кезеңінде оларды түзету туралы түсінігі болуы қажет; денсаулыққа және әлеуметтік ортаның жағымсыз ықпалынан қорғауға зиян келтіретін әдеттердің алдын алу және түзету туралы хабардар болуы керек. Әр түлек оқушыларға әлеуметтік көмек және қолдау көрсете білуі, әртүрлі әлеуметтік мәдени жағдайларда білім беру үдерісін ұйымдастыруға дайын болуы қажет.

Бір сөзбен айтқанда, жалпы білім беретін мектептің әр мұғалімі қарапайым оқушылармен кәсіби — педагогикалық әрекетке дайын болумен қатар, дамуы мен мінез-құлқында ауытқушылығы бар балалармен де түзету-педагогикалық жұмыс жүргізуге дайын болуы керек. Педагогикалық әрекетке дайындық интегралды үлгі ретінде де, мұғалімнің жеке тұлғасының ерекше жай-күйі ретінде де көрініс табады, бұл оның бірнеше компоненттерінің өзара әсері кезінде көрінеді: мотивациялық — құндылықтық, танымдық, операциялық — тәжірибелік, эмоционалды — еріктік және рефлексік.

Мінез-құлықты түзету ауытқушы мінез-құлықты тұлғаға психологиялық ықпал етудің ең адекватты және тиімді формаларының бірі болып мақұлданған. Ол тікелей мінез-құлықты өзгертуге бағытталған және айқын тәжірибелік сипатта болады. Оның басқа да құндылықтарының ішінен мүмкіндіктердің кең спектрін, әдістің көрнекті нәтижелерін, қысқа мерзімділікті атауға болады. Бихевиоризмнің пайда болғанынан бері және бүгінгі таңға дейін тұлғаның мінез-құлқы көбінесе сыртқы әрекеттермен байланыстырылады, ал мінез-құлықтық әдіс рефлекс шарттарымен байланыстырылады. Онда қазіргі мінез-құлық психологиясы бақыланатын мінез-құлық шеңберінен шығады. Қазіргі таңда ол классикалық мінез-құлық теориясы, необихевиоризм, танымдық әдіс, әлеуметтік ілім теориясы, нейропсихология, копинг-теория секілді бірнеше бағыттың синтезі болып табылады. Бұған қоса мінез-құлық психологиясы психологиялық ғылымның басқа салаларында, мәселен, психологиялық талдаудан алынған мәліметтерді кеңінен қолданады.

Психологиялық білімдерді енгізу заңды түрде «мінез-құлық» ұғымының тереңдеуіне әкелді. Бүгінгі таңда мінез-құлық құрылымында өзара байланысты бірнеше деңгейлер бөлінеді: мінез-

құлыққа түрткі болатын мотивация; мінез-құлықпен бірге жүретін эмоционалды үдерістер; мінез-құлықтың өзін өзі түзетуі; ақпаратты танымдық тұрғыдан өңдеу; сырттай бақыланатын көріністер мен мінез-құлықтар.

Осы жүйелердегі ауытқулар тұлғаның ауытқушы мінез-құлқының себептері болады және психологиялық ықпалдың бағытын анықтайды. Ауытқушы мінез-құлықтың негізгі мынандай жүйелері белгілі:

1. Девиантты мотивация — бұл құндылықтар, қажеттіліктер, наным-сенімдер, жеке тұлғалық ой-пікірлер — белгілі бір адам үшін маңызды болып табылатындар мен оны нормативке қайшы белсенділікке итермелейтіндердің барлығы. Девиантты мінез-құлық мотивациясы агрессивті және өзін-өзі бұзу ниеттері, дұшпандық нұсқаулар және пайдакүнемдік, өз қарабасын ойлау мотивтері формасында көрініс табады.

2. Эмоционалды мәселелер және өзін-өзі реттеудің олармен тығыз байланысты қиындықтары. Девиантты мінез-құлықтың пайда болуында дабыл басты рөл ойнайды. Эмоционалды мәселелер релаксация (босансу) мен тұтас алғанда өзін-өзі реттеу қиындықтарын тудырады.

3. Жағымсыз-девиантты әлеуметтік тәжірибе — бұл дезадаптивті мінез-құлықтық стереотиптер (әдеттер, дағдылар), когнитивтік бұрмалау мен жетіспеушілік, әлеуметтік жағдайлармен бекітілетін, тұлғаның девианттылығын құрайтын, индивид тәжірибесінде жағымды дағдылардың (мінез-құлықтық тапшылық) жоқтығы.

Тұлғаның ауытқушы мінез-құлқын психологиялық түзетудің басты мақсатын атап көрсетілген бағыттар бойынша мінез-құлықтың жағымды өзгеруіне қол жеткізу деп анықтауға болады.

Жеке тұлғаның ауытқушы мінез-құлқының интеграциясы әлеуметтік-психологиялық ықпалдың тағы бір бағыты болып табылады. Психологиялық интервенция — бұл жағымды өзгерістерге түрткі болу үшін жеке тұлғалық кеңістікке психологиялық тұрғыдан араласу. Жеке тұлғаның девиантты мінез-құлық интервенциясының мақсаты — оның мінез-құлқындағы әлеуметтік бейімделуге кедергі жасайтын формаларды бәсеңдету немесе жою болып табылады.

Тұтас алғанда психологиялық интервенцияның ерекше өзгешелігі тұлға тарапынан мінезін өзгертуге деген ниет, оның психологпен бірлесе жұмыс істеуге даярлығы болып табылады. Кәмелетке толмағандардың мінез-құлқындағы ауытқушылықтар кезінде инициатива мен келісім баланың заңды өкілдері тарапынан болуы қажет.

Тұлғаның ауытқыған мінез-құлықтармен жұмыс істеудің негізгі қиындығы, әдетте, әлеуметтік-психологиялық көмектің бірінші кезеңдерінде адам, өзінің мінез-құлқының айқын жағымсыз салдарына қарамастан, өзгерістерге қарсы шығатындығында болып табылады. Бұндай жағдайларда девиация келтіретін зиянның дәрежесі немесе тұлғаның әлеуметтік дезадаптация деңгейі араласу үшін негіз бола алады. Мәселен, есірткіге тәуелді адамның көмек сұрауына көбінесе денсаулығындағы маңызды мәселе немесе "әлеуметтік түпке" жетуі себеп болады. Есірткі қолданумен бірге туындайтын аурулар түрі жақсы танымал: гепатит, ВИЧ-инфекция, психикалық ауытқулар. Өз кезегінде, әлеуметтік құлдырау қылмыстық әрекеттерде, еңбекке жарамдықты жоғалтуда, жалғыздану, баспанасы мен отбасынан айрылуда анық көрінеді.

Осылайша, девиантты мінез-құлық кезіндегі психологиялық араласудың басты міндеттерін төмендегідей тұжырымдауға болады:

- а) әлеуметтік бейімделуге немесе сауығуға мотивацияны қалыптастыру;
- ә) тұлғалық өзгерістерге ынталандыру;
- б) ауытқушы мінез-құлықтың нақты формаларын түзету;
- в) тұлғалық өзгерістер немесе сауығу үшін әлеуметтік-психологиялық қолайлы жағдайлар жасау.

Психологиялық интервенцияның (араласудың) негізгі әдістері психотерапия, психологиялық кеңес беру, психологиялық тренинг, терапевтік немесе саногендік орта қалыптастыру.

Тұлғамен психологиялық жұмыстың ең кең тараған формасы психотерапиямен бірге үйлесті жүргізілетін кеңес беру болып табылады. Олардың арасына шекара қою қиын. "Кеңес беру" терминін дені сау адамдармен жұмыс барысында қолданған дұрысырақ.

Тұлғаның бірыңғай теориясы болмағанда әртүрлі тұжырымдар мен кеңес берудің (психотерапия) әртүрлі формалары бар. Үш басты бағыт жақсы дамыды және мойындалды: психоаналитикалық, танымдық-мінез құлықтық, гуманитарлық.

Интервенция мақсаттарына байланысты психотерапия үш түрге бөлінеді:

1. Қолдаушы психотерапия — бар қорғаныш күштерін қолдауды және мінез-құлықтың тиімдірек тәсілдерін жасауды қамтамасыз етеді;

2. Қайта оқыту психотерапиясы — мінез-құлықты өзгертуге тырысу;

3. Тұлғалық-реконструктивті — интрапсихикалық қақтығыстарды жете түсіну арқылы ішкі тұлғалық өзгерістерге бағытталады.

Психотерапия әртүрлі формада жүзеге асырылады, мысалы, топтық, отбасылық немесе индивидуалдық немесе қысқа мерзімді, нұсқаулық немесе нұсқаулық емес мәселелерді шешуге немесе жеке тұлғалық өзгерістерге бағытталған. Бұған қоса негізгі психотерапевтік әдістердің көптеген өзгерістері бар. Мысалы, Б.Д.Карвасарскийдің редакциялық басқаруымен құрастырылған Психотерапевтік энциклопедияда жүзге жуық психотерапевтік әдістемелер сипаттамаланады, олардың шын саны бұдан да көп. Көптеген авторлар маманның жеке тұлғасының негізгі маңыздылығын атай келе, психотерапияның әр алуан түрлерінің тиімділігі шамамен бірдей екендігін атап көрсетеді.

Ауытқушы мінез-құлықтың түрлеріне қатысты әлеуметтік-психологиялық араласудың жалпы стратегиялары.

Делинквентті мінез-құлық. Құқыққа қайшы және қоғамға қарсы мінез-құлық жағдайында әлеуметтік-психологиялық ықпалдың негізгі стратегиясы қоғамдық жазалау жағдайын ұйымдастыру (әсіресе түрмелер мен еңбекпен түзету колонияларында) болып табылады. Делинквентті мінез-құлық кезінде психологиялық-әлеуметтік жұмыстың басты формалары кеңес беру, психотерапия, соттық-психологиялық сараптама (әсіресе кәмелетке толмағандарға қатысты), саногенді орта қалыптастыру болып табылады. Психикалық ауытқушылығы бар делинквентті тұлғаларға арналған психиатриялық емханалардағы мамандандырылған бөлімдер салыстырмалы тұрғыда жаңа форма болып табылады. Аталмыш меке-

мелерде тұлғаның әлеуметтік-психологиялық реабилитациясы мәселесіне баса назар аударылады.

Бас бостандығынан айыру орындары жағдайларында психотерапия — пенитенциарлық психотерапия — интервенцияның нашар жетілдірілген формасы болғанымен, маңызды болып табылады.

Ауытқушы мінез-құлық кезінде психологиялық ықпалдың тиімділігі іс-шаралардың кешенінің тиімділігіне байланысты болады: ұйымдастырушы (мысалы, мекемелерде тәртіп және адамгершілік атмосферасын орнату), экономикалық, педагогикалық, медициналық, әлеуметтік шаралар (мысалы, қамаудан босатылғаннан кейінгі әлеуметтік оңалту).

Саногенді ортаны немесе терапевтік "алқаптарды" қалыптастыру әдісін жүзеге асыруға қиын, бірақ максималды тиімді болып табылады. Аталмыш әдістің негізгі мақсаты әдеттенген, арандатушы ортадан адамды аластату болып табылады, өз кезегінде, бұл адамның өмір салтын өзгерту мен тұлғалық өзгерістерге септігін тигізеді. Ортаны ұйымдастырудың бұндай формаларына ауытқушы мінез-құлықты жасөспірімдерге арналған еңбек коммуналарын жатқызуға болады. Бұндай "әлеуметтік шағын аралдарда" өмір бірнеше себептерге бағынады. Негізгі ережелер — өмірде өзін-өзі қамтамасыз ету, өзара көмек, басшы мен тағайындалған органға бағыну, ішкі өмір нормалары мен тәртіпті қатаң сақтау, дәстүрлерді орындау.

Әлеуметтік ықпалдың делинквентті мінез-құлық үшін ең барабар тәсілдер қоғамдық жазалау және әртүрлі түрлендірудегі (модификациясындағы) мінез-құлықтық терапия болып табылады.

Аддиктивті мінез-құлық. Аутодеструктивті мінез-құлыққа араласу ерекшелігі аддикция түрі мен тәуелділік дәрежесіне байланысты болады.

Әртүрлі елдердің тәжірибелерін бағалай отырып, тәуелді мінез-құлықты тұлғаға әсер етудің ғаламдық әлеуметтік стратегияларын үш топқа бөлуге болады: біріншіден, жазалау саясаты (қоғамның оның жекелеген мүшелерімен күресуі); екіншіден, қауіпті азайту (зиянды азайту) саясаты — прагматикалық әдіс; үшіншіден, қайтадан әлеуметтендіру саясаты (әлеуметтік-психологиялық оңалту).

1. Жазалау саясатының болмысы қатал әдісте болып табылады. Мысалы, есірткілерді қолдануға мемлекет тыйым салады, оларға

катысты барлық іс-әрекет заңмен қудаланады. Осылайша, АҚШ-та героин немесе кокаин сақтағаны үшін 5 жылдан 40 жылға дейін абақтыға қамайды. Қытай мен Сингапурда осындай іс-әрекеттер үшін өлім жазасына кеседі. Кейбір мемлекеттерде ішімдікке тыйым салынып, "құрғақ заң" енгізуге дейін барады. Жазалаушы шаралар енгізіп, мемлекет психобелсенді заттарды қолдану деңгейін бақылауға тырысады. Алайда маскүнемдік пен нашақорлық сақталып отыр, ал тұтынушылар, бір мәселеден басқа — химиялық тәуелділіктен басқа, дағдылы түрде екінші мәселеге — делинквенттілікке тап болады, себебі оларды қолдану қылмыс болып табылады. Бұдан басқа, есірткілер қолдануды жалпыға бірдей тыйым салу мафия үшін пайдалы — бұл оларға деген қызығушылықты және заңсыз есірткі өнімдерінің бағасын арттырады.

2. Зиянды азайтудың либералды саясаты аз тараған. Зиянды азайту тұжырымы, есірткілер қолданылады және қолданылатын болады, ал есірткі тұтынушылар — қоғам бұны мойындағысы келмесе де, қоғам мүшелері болып табылады деген түсінікке негізделеді. Бұл тұжырым бүкіл әлемде танымал болып келе жатыр, ал Нидерланд пен Австралияда ресми түрде жүзеге асуда. Зиянды азайту қозғалысының тарихы біздің дәуіріміздің 80-жылдарының ортасында басталды және денеге инемен жіберілетін есірткілерді қолданатын тұтынушылардың арасында СПИД эпидемиясы дәуірінің басталуымен тығыз байланысты. Қоғамдық денсаулық сақтау саласында ықпал етудің жаңа бағдарламасы пайда болды — медициналық инелерді бір мәрте қолдану бағдарламасы. Содан соң есірткілерді қолданудың қауіпсіз тәсілдерін үйрету, оларды қолданудан туындайтын аурулар туралы мәліметтер беру, презервативтер тарату және жыныстық қатынастың қауіпсіз тәсілдерін үйрету секілді бағыттармен толықтырылды.

Осылайша, өз күштерімен жұмыс істейтін ұйымдардың басты саяси мақсаты — қылмысты жою және есірткі қолдануды тұрақты ережеге бағындыру.

3. Қайтадан әлеуметтендіру саясаты (әлеуметтік-психологиялық реабилитация) тәуелді мінез-құлық салдарынан бейімсізденген жеке тұлғаның өмірлік қызметтерін қалпына келтіруді көздейді. Реабилитациялық бағдарлама бірнеше деңгейдегі шараларды кам-

тиды: құқықтық қорғау және әлеуметтік қолдау (әлеуметтік топқа ену, заң тұрғысынан қорғау, жұмысқа орналастыру, тұрғын үй мәселесін шешу); психологиялық реабилитация (ремиссияға психологиялық қолдау, жеке тұлғалық ресурстарды кеңейту); медициналық көмек (абстинентті синдромды жою, қылмыстың қайталануына қарсы терапия, соматикалық және жүйкелік-психикалық бұзылымдарды емдеу).

Барлық жағдайларда міндетті түрде психологиялық көмек көрсетіледі. Салыстырмалы түрде қауіпсіздеу формаларында (шылым шегу, құмар ойындар, тамаққа тәуелділік) және тәуелділіктің бастапқы кезеңінде кеңес берудің әр алуан түрлері мен психотерапия кеңінен қолданылады. Әсіресе, танымдық-мінез-құлықтық индивидуалдық (қысқа мерзімді) және жеке тұлғаға бағытталған конструктивті топтық психотерапия тиімді екендігін дәлелдеді. Олар қоғамдық топтар мен ұйымдардағы әрекеттерге ұқсас (жасырын маскүнемдер, нашақорлар, діни ұйымдар).

Химиялық тәуелділік (физикалық тәуелділік) кезіндегі көмек ең қиын және ұзақ болып табылады. Бұндай жағдайда бастапқы кезеңде медициналық араласудың басты рөлінде кешенді реабилитация тиімді болып табылады.

Қазіргі таңда әлеуметтік-психологиялық реабилитация тәуелді жасөспірімдерге көмек көрсетудің ең қолайлы формасы болып мақұлданған. Отбасы әлеуметтік көмек алудың қажеттілігіне жасөспірімнің көзін жеткізу қажет.

Әлеуметтік-психологиялық тренинг (ЭПТ). Тренингтік топтың психологиялық ерекшеліктері.

Кең мағынасында ЭПТ топтық жұмыстың белсенді әдістеріне негізделген психологиялық тәжірибені білдіреді. Бұл білім берудің, қарым-қатынас, әрекет, тұлғалық даму мен түзету саласындағы дағдылар мен іскерліктерді үйретудің арнайы формаларын қолдану.

Жұмыстың мақсаттары әр алуан, бірақ бағыттары мен мазмұны бойынша әртүрлі тренингтік топтарды біріктіретін, жалпы мақсаттарды бөлуге болады:

а) топқа қатысушылардың психологиялық мәселелерін зерттеу және оларды шешуге көмек көрсету;

ә) субъектілік көңіл күйді жақсарту және психикалық саулықты беріктендіру;

б) психологиялық заңдылықтарды, адамдармен үйлесімді қарым-қатынас үшін тұлғааралық өзара әсердің тетіктері мен тиімді тәсілдерін зерттеу;

в) ішкі және сыртқы мінез-құлықтық өзгерістерге негізделген эмоционалдық ауытқулардың алдын алу немесе түзету үшін қатысушылардың өзін-өзі жете түсінуі мен өзін-өзі бағалауын дамыту;

г) тұлғалық даму үдерісіне, шығармашылық мүмкіндікті жүзеге асыруға, тіршілік әрекетіне, бақыт пен табысты сезінуге көмектесу.

Тренинг — бұл тұлғаны жетілдіруге арналған арнайы ұйымдастырылған оқыту формасы, тренинг кезінде төмендегі міндеттер шешімін табады:

- әлеуметтік-психологиялық білімдерді меңгеру;
- өзін-өзі тану және т.б. қабілетті дамыту;
- өзінің маңыздылығы, құндылығы туралы түсінігін дамыту, жағымды Мен — концепциясын қалыптастыру.

Балалармен (кәмелетке толмағандармен) өткізілетін ӘПТ тобының міндеті — өзін-өзі көрсетуге, қабылдау мен өзін-өзі түсінуге үйрену не үшін қажет екендігін түсінуге көмектесу.

Топтық тренингтің (индивидуалды тренингпен салыстырғандағы) артықшылықтары:

• шеттетуге қарсы әрекет етеді, тұлғааралық мәселелерді шешуге көмектеседі, өз-өзіне тұйықталып қалуға және өз қиындықтарымен жалғыз қалуға жол бермейді, басқалардың мәселелерін анықтайды;

• топ қоғамды кішкентай түрде бейнелейді, әріптестердің қысымы секілді жасырын факторларды айқындайды, шынайы өмірдегі өзара қарым-қатынас және өзара байланыс жүйесін үлгілейді, яғни қауіпсіз жағдайда балалар тұрмыстық жағдайларда байқалмайтын, қарым-қатынастың және басқа жасөспірімдердің, өздерінің мінез-құлықтарының психологиялық заңдылықтарын көріп және сараптама жасай алады;

• өзіне ұқсастардан (ұқсас мәселелер), шынайы, баға жетпес байланыс алуға мүмкіндік, өз бейнеңді сенің қайғы-мұңыңды өте жақсы түсінетін басқа адамдардың көзінен көру, өйткені олар да сондай мәселелерді басынан өткеріп жатыр;

• топта жасөспірімдер өзін басқалармен идентификациялауға мүмкіндік алады, өзін және басқа адамды жақсы түсіну үшін және мінез-құлықтың басқалар қолданатын тиімді тәсілдерімен танысу үшін басқа адамның ролін "ойнай" алады. Бұның нәтижесінде туындайтын эмоционалдық байланыс, қайғысына ортақтасу, эмпатия тұлғаның жетілуіне және өзіндік сананың дамуына септігін тигізеді;

• топтағы өзара әрекеттестік әркімнің психологиялық мәселелерін анықтауға көмектесетін жағдай туғызады (индивидуалды және терапевтік жұмыс кезінде бұндай әсер болмайды).

Психологтың міндеті-қысымға бақылаудан шығуына және топтағы жемісті қарым-қатынасты бұзуға мүмкіндік бермеу; топ өзін-өзі ашу, өзін-өзі талдау және өзін-өзі түсіну үдерістерін жеңілдетеді. Бұл үдерістер басқа адамдардың қатысуынсыз толық болмайды; өзін басқаларға таныту және өзін өзі тану өзін өзі түсінуге және өзіне деген сенімділікті арттыруға мүмкіндік береді.

11-тақырып бойынша сұрақтар

1. Мұғалімнің кәсіби-педагогикалық әрекеті.
2. Ауытқушы мінез-құлықтың негізгі жүйелері.
3. Тәуелді мінез-құлқы бар тұлғаға ықпал етудің жаһандық әлеуметтік стратегиялары.
4. Тренингтік топтардың психологиялық ерекшеліктері.

11-тақырып бойынша қолданылатын әдебиеттер

Акажанова А.Т., Ельшибаева К.Г. Практикум по девиантологии.— Алматы: Заң әдебиеті, 2008.

Акажанова А.Т. Учебно-методический комплекс по спецкурсу «Психолого-педагогическая коррекция девиантного поведения несовершеннолетних».— Алматы, 2005.

Бурменская Г.В., Карабанова О.А., Лидерс А.Г. Возрастно-психологическое консультирование: Проблемы психического развития детей.— М., 1990.

Григорьев Т.Г. Основы конструктивного общения.— М., 1997.

Дубровина И.В. Школьная психологическая служба.— М., 1991.

Дусманбетов Г.А., Шерьязданова Х.Т. «Саморазвитие личности подростков». — Алматы, 2004.

Көмекбаева Л.К. Білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметті ұйымдастыру / Мектеп психологтары мен мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқау. — Алматы: Қайнар, 2005.

Малкина-Пых И.Г. Кризисы подросткового возраста (Справочник практического психолога). — М., 2004.

Меновициков В.Ю. Психологическое консультирование. Работа с кризисными и проблемными ситуациями. — М., 2002.

Непомнящая Н.И. Психодиагностика личности: теория и практика. — М., 2001.

Садвакасова З.М., Зиябекова Б.Т., Мадалиева З.Б. Тренинг в подготовке специалистов в вузе. — Ч. I, II. — Алматы, 2007.

Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга. — М., 1982.

Романова-Бавокова Н.А. Основные направления работы практического психолога. — Алматы, 2006.

Тесленко А.Н., Керимбаева М.С., Джакупова Г.А. Профилактика подростковой девиации: теория и практика. — Астана, 2005.

Тутушкина М.К. Психологическая помощь и консультирование в практической психологии. — СПб., 1999.

Сидоров Н.П. Социальная помощь детям и подросткам // Психологическая наука и образование. 1997.

Шерьязданова Х.Т., Дусманбетов Г.А. Казахстанский подросток: движение в зону риска. Вестник ун-та «Кайнар».

КУРСТЫҚ ЖӘНЕ ДИПЛОМДЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ ТАҚЫРЫПТАРЫ

1. Қылмыстық мінез-құлықты анықтаудағы биологиялық факторлардың алатын орны.

2. Кәмелетке толмағандардың "құрбан болушылығы" және олардың әлеуметтік-психологиялық себептері.

3. Мінез-құлықтың бұзылуының әлеуметтік шарттары.

4. Девиантты мінез-құлықты зерттеудегі превентивті психология мен педагогика.

5. Есею және ересек адамның әлеуметтік рөлін қабылдау мәселесі.

6. Әлеуметтік орта және кәмелетке толмаған балалардың девиантты мінез-құлқы.

7. Кәмелетке толмағандарды құқықтық әлеуметтендіру барысындағы отбасы мен құрдастарының рөлі.

8. Құбылыстану және маргиналды мінез-құлық түрлері.

9. Құндылықта бағыттар мен жасөспірімдердің өз жеке тұлғаларына өз-өзінің бағалауы.

10. Балалық және жасөспірімдік эгоцентризм.

11. Балалар мен ата-аналар қарым-қатынастарының стильдері мен кәмелетке толмағандардың девиантты мінез-құлқы.

12. Жағдайы нашар отбасыларындағы психологиялық әлеуметтік және түзету-оңалту жұмыстары.

13. Жастардың субмәдениетінің түрлері мен девиация мәселесі.

14. Жасөспірімдердің ауытқушы мінез-құлқын психологиялық түзету.

15. Девиантты және делинквентті мінез-құлыққа салыстырмалы талдау.

16. Кәмелетке толмағандардың әлеуметке қарсы мінез-құлқының детерминанттары.

17. Жасөспірім мен қылмыс.

18. Балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқына әлеуметтік бақылау.

19. Психодиагностикалық әдістеме және оларды қолдану.

20. Психогимнастикалық жаттығулар және олардың маңызы.

21. Жасөспірімдермен жұмыстағы әлеуметтік және психологиялық тренингтер.

22. Кәмелетке толмағандардың мінез-құлықтарындағы ауытқушылықтардың алдын алу және оларды түзету.

23. Жасөспірімдерге индивидуалды кеңес беру.

24. Кәмелетке толмағандармен топтық терапия түрлері.

25. "Қиын" жасөспірім-оқушылардың бос уақытын ұйымдастыру.

Аттестациялық сұрақтардың тақырыптары

№ 1 аралық бақылау

1. Кәмелетке толмағандардың әлеуметтік құқықтық нормаларын сақтау.
2. Ауытқушы мінез-құлық мотивтері
3. Формальды емес криминогенді топтар
4. Девиантты мінез-құлық және БАҚ
5. Кәмелетке толмағандарға қылмыстық топтардың деструктивті ықпалы
6. Ч.Ломброзоның "туа біткен қылмыскер" теориясы
7. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық мінез-құлқын анықтаудағы биоәлеуметтік факторлар
8. Отбасының нашар жағдайы — девиантты мінез-құлық факторы ретінде
9. Субмәдениет және девиантты мінез-құлық
10. Сексуалды мінез-құлық құбылысы
11. Жеке тұлғаны әлеуметтендіру факторлары
12. Суицид — өзекті әлеуметтік психологиялық мәселе ретінде
13. Кәмелетке толмағандардың қылмыстылығы және превентивті қызметтер
14. Жасөспірімнің "криминалды тұлғасы" құбылысы
15. Кәмелетке толмағандардың жас ерекшеліктері
16. Жасөспірімдік вандализмнің психологиялық-педагогикалық сипаттамасы
17. Кәмелетке толмағандардың девиациясын зерттеудегі пән-аралық әдіс
18. Жете түсінген және түсінбеген девиация мәселесі
19. Бейімсізденген жасөспірімдердің құндылықтық бағыттары
20. Жәбірленуші жасөспірімдердің мінездемілік ерекшеліктері

№ 2 аралық бақылау

1. Девиантты балалармен және жасөспірімдермен оқу-тәрбие жұмысының мазмұны мен әдістемесі.
2. Әлеуметтік педагог және оның қызметтері.
3. Мұғалім және психологиялық-педагогикалық тәжірибе.

4. Психодиагностиканың негізгі әдістері.
5. Топтық психотерапия.
6. Бірлескен топтық әрекет және "қоғамнан алшақтатылғандар"
7. Кәметке толмағандармен жүргізілетін психологиялық түзету жұмысының мазмұны.
8. Отбасы әлеуметтік-педагогикалық жұмыс нысаны ретінде.
9. Отбасы мен балаларға әлеуметтік көмек.
10. Отбасылық қарым-қатынас пен өзара байланысты түзету.
11. "Тұлғаның өзін-өзі дамытуы" бойынша тренингтер.
12. Жекетұлғалық мүмкіншіліктерді белсендіретін жаттығулар.
13. Кәметке толмағандармен түзету жұмысының әлеуметтік-педагогикалық бағыты.
14. Кәметке толмағандардың жәбірленушілік (құрбандық) мінез-құлқын психологиялық-педагогикалық түзету.
15. Психолог-кеңесші және оның қызметтері.
16. Мектептегі психологиялық-педагогикалық кеңес беру жұмысы.
17. Жас ерекшеліктік — психологиялық кеңес беру мәселелері мен ерекшеліктері.
18. Жұмыс барысында кеңесшінің жасөспірімге ықпалы.
19. Кәсіби іріктеу бойынша психологиялық-педагогикалық әрекеттің ерекшелігі мен міндеттері.
20. Кәметке толмағандармен педагог-психологтың диагностикалық-түзету жұмысы.

Емтихан сұрақтары

1. "Девиантология" курсының пәні, міндеттері мен мақсаты.
2. Девиантты мінез-құлқты психологиялық-педагогикалық түзету әдістері.
3. Курстың басқа ғылыми пәндермен пәнаралық байланыстары.
4. Кәметке толмағандардың девиация мәселесіне арналған теориялық зерттеулер.
5. Құқықтық әлеуметтендіру және жасөспірімнің жеке тұлғасы.
6. Мектептік дезадаптацияның психологиялық-педагогикалық факторлары.
7. Ауытқушы мінез-құлқтың жалпы сипаттамасы.
8. Жасөспірім топтарының криминогендік бағыттарының ерекшеліктері.

9. Қылмыстық мінез-құлқ генезисіндегі биологиялық пен әлеуметтіктің өзара қатынасы.
10. Кәметке толмағандардың тез өзгеретін құндылықтарының сипаты мен себептері.
11. Девиантты мінез-құлқ және бұқаралық ақпарат құралдары.
12. Превентивті педагогика және психология.
13. Субмәдениет және девиантты мінез-құлқ.
14. Жасөспірімдік жастың дағдарыстары.
15. Жыныстық тәрбие және кәметке толмағандардың психосексуалды денсаулығы.
16. Кәметке толмағандардың "құрбан болушылығының" индивидуалды-психологиялық ерекшеліктері.
17. Девиантты мінез-құлқты қайтадан әлеуметтендіру психологиялық-педагогикалық үдеріс ретінде.
18. Балалар мен жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқтарын әлеуметтік бақылау.
19. Жете түсінген және түсінбеген девиация мәселесі.
20. Мектеп психолог-педагогы әрекетінің негізгі бағыттары.
21. Дамыту және психологиялық түзету жұмысының мазмұны.
22. Жасөспірімдермен психолог-кеңесшінің жұмысы.
23. Зерттеу әдісін таңдау. Психологиялық диагноз.
24. Кәметке толмаған балаларға психологиялық кеңес берудің ерекшеліктері.
25. Ойын жаттығуларының әлеуметтік-психологиялық сипаттамасы.
26. Жасөспірімдердің рөлдік ойындары.
27. "Қиын" балалар мен жасөспірімдердің пайда болуының негізгі себептері.
28. Темперамент пен мінезді акценттеудің түрлері.
29. Отбасындағы психотерапевтік көмек.
30. Отбасы ішіндегі дезинтеграцияның себептері.
31. Кәметке толмағандармен жүргізілетін профилактикалық және түзету жұмыстарының ерекшеліктері.
32. Психологиялық-педагогикалық түзету жұмысының нормативті-құқықтық негізі.
33. Ата-аналар көзқарасы тұрғысынан жасөспірімдік девиация мәселесі.
34. "Адам — Отбасы — Қоғам" жүйесіндегі әлеуметтік педагог.

35. Отбасы — әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың нысаны ретінде.

36. Топтық түзету-дамыту жұмысының дәстүрлі және дәстүрлі емес формалары.

37. Эмпатия және кеңес беру үдерісі.

38. Невротикалық тұлғаның дуализмі.

39. Әлеуметтік қызметкер және психолог.

40. Бейімделетін мінез-құлық пен тұлғаның дезадаптациясы ұғымдары.

41. Э.Фроммның "Бостандықтан қашу" кітабындағы тұлғаны ретістеу туралы ойы.

42. К.Роджерстің топтық терапиясы.

43. Э.Берн еңбектеріндегі психикалық даму.

44. Л.С.Выготскийдің психикалық дамуды кезеңдерге бөлуі.

45. Р.Кеттелдің тұлғалық профилін құруы.

46. Делинквентті және құқыққа қайшы мінез-құлықтары бар балалар.

47. Ұрпақтардың өзара қарым-қатынас мәселесі.

48. Сабақтан тыс уақытта кәмілетке толмағандармен жүргізілетін тәрбиелеу-түзету жұмыстары.

49. Жас ерекшелікке қатысты психологиялық кеңес беру мәселелері.

50. Кәсіби кеңес беру ерекшеліктері мен міндеттері.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ГЛОССАРИЙ

Агрессивтілік — басқа тіршілік иесін басуға және зиян келтіруге бағытталған дұшпандық, шамданған сипатты мінез-құлық.

Бейімделу — өмірлік әртүрлі жағдайларына үйрену үдерісі.

Аддиктивті мінез-құлық — тәуелді мінез-құлық.

Алексия — ми қабындағы сөйлеу аймағының органикалық зақымдануының салдарынан туындаған оқу қабілетінің бұзылуы.

Мінезді акценттеу — тұлғаның белгілі бір психологиялық зақымдаушы әсерлерге осалдығы мен кейбіреулеріне төзімділігі кезінде көрініс табатын мінездің жекелеген қасиеттерінің шамадан тыс күшеюі.

Адамгершіліксіздік — адамгершілік нормаларын сақтамау, өнегесіздік.

Амнезия — жадтың бұзылуы, еске түсіруге қабілетсіздік.

Ауытқушы балалар — маңызды туа біткен немесе қабылданған кемістіктерден туындаған, әдеттегі физикалық және психикалық дамудан көп ауытқыған балалар.

Қоғамдық тәртіпке қайшы мінез-құлық — әлеуметтік нормаларға қайшы келетін, әлеуметтік тәртіпке және айналадағы адамдардың амандық-саулығына қауіп төндіретін мінез-құлық.

Асоциалды мінез-құлық — адамгершіліктік-өнегелі нормаларды орындаудан бас тарту әрекеті.

Тақуалық — сопылық өмірге, жалғыздыққа, өмірлік игілік пен ләззаттан бас тартып, қатаң өмір салтына бейімділік.

Асфиксия — тұншығу. Балаларда асфиксия дүниеге келу кезінде жаңа туған баланың жолдасы арқылы ананың организмінен оттегінің келуінің тоқтауы салдарынан, жаңа туған нәрестенің өкпемен дем алуы әлі қалыптаспаған кезде пайда болады.

Енжарлық — селқостыққа, сылбырлыққа бейімділік.

Аттитюд — әлеуметтік нұсқау, яғни тұлғаның топтық немесе әлеуметтік құндылықтарға бағытталғандығы, оларға сай әрекет етуге дайындығы.

Аутизм — "ақиқат болмыстан қол үзуге" бейімділік, өзінің ішкі уайымына берілу, тұйықтық.

Аутистік мінез-құлық — қоршаған ақиқат болмыспен, адамдармен араласпау, өзінің қиял әлеміне бату кезінде көрінетін мінез-құлық.

Аффект — жанға ауыр тиетін жағдайларда пайда болатын жүйкелік-психикалық қозу, ашуланған, долданған хал, ашу қысқанда уақытша естен адасу. Аффект кезінде бас миының бақылау әрекеті әлсізденеді. Аффект кезінде адамның беті бозарады немесе қызарады, көз қарашықтары тартылады немесе үлкейеді, еріндер мен буындар дірілдейді. Аффект жүйке жүйесі тұрақсыз адамдарда жиі кездеседі.

Мақтаншақтық — өзін-өзі мақтау, мақтаншақтық.

Рухсыздық — интеллектуалды, рухани мазмұнның болмауы.

Мейірімсіздік — аяшылық білдіруге қабілетсіздік, қатыгездік.

Өнегесіздік — адамгершіліксіздік, әдептілік ережелерін бұзу, оларға қарама — қайшы әрекет ету.

Жауапсыздық — бір нәрсеге өзінің жауапкершілігін қабылдамау немесе жете түсінбеу.

Дау-жанжалдан аулақтық — дау-жанжалды болдырмау.

Мәдениетсіздік — мәдениеттің, мәдениеттіліктің болмауы.

Бейқамдық — қамсыздық, сақтық шараларын қолдана білмеу.

Иланушылық — ықпал етуге, бұйрық беруге, басқаруға бейімділік және әдет.

Қозғыштық — ашу кернеген жағдайында мінез-құлықтың ұшқалақтығы.

Әсерленгіштік — әсерге тез көнгіштік, эмотивтілік, сезгіштік.

Ашудандық — кейігіштік, ашуланшақтық, қызбалық.

Дөрекілік — әдепсіздік, көргенсіздік, жабайылық, өрескелдік, бұрмалау.

Ұстамдық — байсалдылық, бір нәрсені дәл сақтауға бейімділік, бірізділік, ұстамды, байсалды болу.

Босандық — ширақтықтың, сергектіктің, энергияның болмауы.

Вуайеризм (визионизм) — жалаңаш адамдарға немесе жыныстық қатынастарға сығалап қарауға ұмтылыспен байланысты сексуалды девиация.

Гедонизм — ләззат, рақат.

Гендер — жыныс.

Геронтофилия — кексе адамдар мен қарияларға жыныстық әуестікпен байланысты сексуалды девиация.

Гиперсексуалдылық — жыныстық қатынастың жоғарылығы.

Гомосексуализм — субъектінің сексуалды қозуы мен ләззат алуы үшін өзімен бірдей жынысты нысанды таңдауы.

Адамгершілік — басқалардың игілігіне бағытталғандық, адамдарды жақсы көру және ықыластылық.

Гэмблинг — ойынға тәуелділік.

Девиантология — мінез-құлықтағы ауытқуларды зерттейтін ғылым тармағы.

Девиация — нормадан ауытқу.

Деликт — құқықтық нормаларды бұзатын іс-әрекет.

Делинквенттілік — қалыптасқан тәртіпті бұзуға, ұсақ заң бұзушылықтар мен қылықтар істеуге бейімділік.

Делинквентті мінез-құлық — нақты тұлғаның белгілі бір қоғамда және белгілі бір кезеңде бекітілген нормалардан ауытқушы, қоғамдық тәртіпке қауіп төндіретін іс-әрекеттері.

Деструктивті мінез-құлық — зиян келтіретін, бұзуға әкелетін мінез-құлық.

Мінез-құлықты анықтау — белгілі бір мінез-құлықты тудыратын, арандатушы, күшейтпелі және қолдаушы факторлар жиынтығы.

Тілектестік — басқаның игілігіне көмектесуге даярлық, мейірбандылық.

Қылымсу — ақ пейілділіктің және шынайылықтың болмауы, боямалылық, сыланып-сипанушылық.

Құрбан болғыштық — өзін-өзі құрбан етуге дайын болу.

Мейірімсіздік — аса қаталдық, рақымсыздық, дәрменсіздік.

Тәуелділік — ләззат алу немесе бейімделу үшін біреуге немесе бір нәрсеге арқа сүйеуге тырысу.

Тәуелді мінез-құлық — психикалық күйді өзгерту мақсатында, қандай да бір затты қолдануға немесе арнайы белсенділікке психологиялық және физикалық тәуелділікпен байланысты мінез-құлық.

Қызғаншақтық — үнемі қызғаныш сезімге бейімділік.

Менсінбеушілік — асқақтық, шадырлық, тәкаппарлық.

Мазасыздық — шағымдануға, күңкілдеп ұрсуға, қандай да бір елеусіз құбылысты немесе затты тыңғылықты талдауға бейімділік, беймазалық.

Қорыққандық — жасқаншақтық, қорқақтық, үнемі зекуден, жазалаудан қорқу.

Ұялшақтық — ұяндық, жасқаншақтық, абыржуға бейімділік.

Баяулық — жайбасарлық, босандық.

Ызалылық — ызалы ашушандыққа бой алдыруға бейімділік, қастық ойлаушылық.

Кекшілдік — өкпелерді ұзақ есте сақтауға бейімділік.

Зоофилия (содомия) — хайуанаттармен жыныстық қатынас жасауға әуестікке байланысты сексуалды девиация.

Ұшқалақтық — жеңілтектік, көңілділік, жайдарлылық, шалдуарлық.

Нәзіктенушілік — нәзіктік.

Албырттық — ырықсыздық, дөрекі, дәлелденбеген қылықтарға дайын болу.

Инфантилизм — адам ағзасы мен психикасында дамудың балалық сатысына тән ерекшеліктер мен мінез белгілерінің сақталып қалуы.

Енжарлық — талғаусыз, селсоқ болуға бейімділік.

Интервенция — жағымды өзгерістер жасау мақсатында әсер ету, теріс мінез-құлықты жеңу (мінез-құлықты түзету, тұлғаны оналту).

Дел-салдық — бар бұзылымдарды үлкейтуге бейімділік, денсаулыққа қатысты шүбәланғыштық.

Истериялық — қыңырлық, жылауықтық, баршаның назарында болуды қалау.

Классикалық алдын ала келісу (шартты немесе респондентті рефлекс) — бұл уақытта және кеңістікте шартсыз стимулмен ұштасатын шартты реакция ілімі.

Клептомания — патологиялық ұрлық.

Көпшілдік — адамдармен тез араласуға, қарым-қатынас орнатуға бейімділік, адамға үйірлік.

Құзыреттілік — білімді болу, білгір болу, беделділік.

Орнын толтыру — бұзылған қызметтерді қалпына келтіру, теңестіру, дамыту, бұзылғандарды алмастыру үшін сақталған қызметтерді қайта құру.

Компульсивтілік — жалықтыратын әрекеттерді, идеяларды қалыптастыруға бейімділік.

Зұлымдық — көз алдайтын, бояма тілектестікке жасырынған қаскүнемдік, жаман ниеттілік

Конформистік мінез-құлық — тек қана сыртқы беделдерге бағытталған, индивидуалдылықтан айрылған мінез-құлық.

Кертартпалық — бір нәрсенің тұрақтылығын сақтап қалуға бейімділік.

Копинг — мінез-құлық — стресті басқару.

Копинг-ресурстар — нақты тұлғаның стресті сәтті жеңуіне себепкер болатын ішкі және сыртқы ресурстардың жиынтығы.

Копинг-стратегиялар — стресті жеңудің индивидуалды стратегиялары.

Түзету — баланың дамуы мен мінез-құлқындағы кемшіліктерді түзетуге бағытталған педагогикалық, психологиялық, емдік шаралар жиынтығы.

Жеңілтектік — ойланбастан әрекет ету.

Екіжүзділік — алдамшылық, ойындағысын жасырып, басқаша сөйлеуге бейімділік.

Маргиналдық — норманың ең шетінде болу, сонымен қатар субмәдениеттің шетінде болу.

Пайдакүнемдік — ұсақ есепшілдік, тым үнемшілдік, алыпсатарлық.

Күмәншілдік — барлық нәрседен өзіне жағымсыз нәрсені көруге бейімділік, сескенушілік.

Мезі қылушылық — мазасыздық, жабысқақтық, беймазалық.

Аңқаулық — аңқылдақтық, жайдарылық, хабардарсыздық.

Нарцистік мінез-құлық — өзінің аса күрделілік сезімімен, сонымен қатар өзінің сыртта, айналасындағылар үшін маңыздылығын растауға мұқтаждылықпен басқарылатын мінез-құлық.

Ілім — туындаған жағдайға реакцияға негізделген мінез-құлықтың нақты түрлерін меңгеру және сақтау үдерісі.

Жағымсыздық — айналасындағылардан өзін аулақ ұстауға, оларға қарсы шығуға бейімділік.

Кексіздік — ақкөңілділік, момындық.

Долданушылық — ашуын ұстай алмаушылық.

Некрофилия — өліктерге жыныстық әуестікпен байланысты сексуалды девиация.

Әдепсіздік — келіссіздік, ұятсыздық.

Қызбалық — ашушандық, кейігіштік.

Әдептілік — сыпайылық және жылы жүзділік.

Ызаланғандық — ызалы көңіл күйі.

Онтогенез — жеке тұлға ағзасының даму үдерісі. Психологияда онтогенез тұлғаның балалық шағында психиканың негізгі құрылымдарының қалыптасуын білдіреді.

Оперант — өзінің салдарымен анықталған мінез-құлық.

Оперантты мінез-құлық — қоршаған ортада әрекет етуші мінез-құлық.

Өжеттілік — батылдык.

Ашықтық — адалдық, ақ жүректілік.

Ауытқушы (девиантты) мінез-құлық — ең маңызды әлеуметтік нормалардан ауытқыған, қоғамға немесе тұлғаның өзіне зиян келтіретін, сонымен қатар әлеуметтік дезадаптациямен бірге болатын тұрақты мінез-құлық.

Сандырақтық — сандырақ, мағынасыз ойлар қалыптастыруға дайын болу, күмәнділік, шүбәлылық.

Педагогикалық қараусыз қалу — ортаның жағымсыз ықпалдары мен тәрбиенің жетіспеушілігінен туындайтын, балалардың санасы мен мінез-құлқындағы тұрақты ауытқу.

Педантизм (әріпшілдік) — барлық талаптарды қатаң орындау, аса дәлдікке және ұқыптылыққа бейімділік.

Педофилия — балаларға жыныстық әуестікпен байланысты сексуалды девиация.

Пенитенциарлы жүйе — қоғамнан аулақтандырудағы мазмұн жүйесі.

Жабырқаңқылық — көңілсіздік, жабыңқы көңіл, қайғы тұңғығына бату.

Көргенсіздік — дөрекілік, өрескелдік.

Превенция — жағымсыз құбылыстың алдын алу — профилактика жасау мақсатында ықпал ету.

Теріс түсінік — айналасындағылармен алдын ала қалыптасқан және жағымсыз көзқарас негізінде әділетсіз қарау, қарым-қатынас жасауға дайын болу.

Менсінбеушілік — біреуге немесе бір нәрсеге жек көріп қарау, менсінбей қарау.

Ой ұшқырлығы — сақтық, көрегендік, көп нәрсені көруге, алдын ала болжауға қабілеттілік.

Промискуитет — субъектінің денсаулығына және оның тұлғааралық қатынастарына қауіп төндіретін тәртіпсіз жыныстық байланыстар.

Психологиялық түзету — кемшілігі бар балалармен жүргізілетін реабилитациялық және түзету-тәрбиелеу жұмысының бағы-

ты. Оның мақсаты тұлғаның психикалық дамуындағы ауытқушылықтың алдын алу және жеңу болып табылады.

Психологиялық қорғау — тұлғаның тұрақтылығына және тұтастығына қауіп төндіретін кез келген өзгерісті бәсеңдету немесе жою тетіктері.

Психопатия — адамның әлеуметтік ортада қолайлы бейімделуіне кедергі жасайтын, тәжірибе жүзінде қалпына келтіруге болмайтын мінез қасиеттерінде көрінетін психикалық ауру.

Жүгенсіздік — тым артық бостандық, басқалармен қарым-қатынаста тым еркін ұстау және өрескелдік көрсету.

Ашуланшақтық — тез ашу шақыруға бейімдік, көңілі толмағандықты көрсету.

Бетімен кетушілік — тәртіпсіздікке баруға бейімділік, шімірікпеушілік.

Қызынушылық — қызбалық, өз әрекетін бақылауға қабілетсіз болу.

Реабилитация — жарамдылықты қалпына келтіру, кемшілігі бар баланы әлеуметтік ортаға енгізуге бағытталған медициналық-педагогикалық шаралар жүйесі.

Релаксация — босаңсу.

Ретардация — дамудың ең ерте формаларының алмасуы жүзеге асатын, дамудың жекелеген кезеңдерінің аяқталмауы.

Ретризм — әлеуметтік нормаларды, әлеуметтік өзара әрекеттестікті орындаудан бас тарту.

Садомазохизм — жапа шегу немесе серіктесін азаптау жолымен сексуалды ләззат алумен байланысты сексуалды аддикция.

Ар-намыс — өз абыройына қатысты өткір сезімі.

Менмендік — өз күшін тым артық бағалаушылық, өзіне-өзі шамадан тыс сенушілік, көкіректілік.

Келеке етушілік — келеке, өткір мысқыл, келеке етуге, зәрлі мысқылға бейім болу.

Өзін сүйшілік — тек өзіне деген махаббат, эгоизм, эгоцентризм.

Сексапильность — жыныстық қарым-қатынасқа бейім адам туралы түсінік қалыптастыратын ерікті қозғалыстар, ым-ишараларға бейімді мінез-құлық манерасы, стилі.

Бірбеткейлік — қыңырлық, қасарушылық, ойына келгенін істеуге бейімділік.

Соматикалық — денелік.

Әлеуметтік ауытқушылық — әлеуметтік нормаларды бұзу, көпшілікпен, тұрақтылықпен, таратылғандықпен (кылмыс немесе маскүнемдік) сипатталады.

Социопатиялық тұлға — айналасындағы адамдарға сенімсіздікпен және дұшпандықпен қарайтын, ұзақ мерзімді қарым-қатынастар орнатуға қабілетсіз, өз мақсаттарына жету үшін күшпен манипуляцияны белсенді қолданатын антиәлеуметтік тұлға.

Қайсарлық — жоғары психикалық белсенділік, еріктің тұрақтылығы, табандылық, қыңырлық, қайсарлық.

Делқұлық — ойына не келсе, соны істеу, орынсыз тілек, қалау бойынша әрекет етуге бейімділік.

Суицид — өзіне-өзі қасақана қол жұмсау.

Суицидті мінез-құлық — өз өмірін кию туралы түсініктердің басқаруымен істелетін саналы түрдегі әрекет.

Трансвестизм — перверсия, сексуалды девиация. Бұл құбылыс психологиялық қолайлы жағдайға немесе қоздыруға жету мақсатында әйел киімдерін киетін немесе өзін әйелше ұстайтын ер адамдарға тән.

Транссексуализм — өз жыныс мүшесін хирургиялық тұрғыдан өзгертуге ынталануда көрінетін жыныстық тиістіліктің бұзылуы.

Қыңырлық — ырыққа көнбеушілік, айтқанға көнбеу, қажырлылық, табандылық.

Байсалдылық — салмақтылық, байыптылық.

Айлакерлік — тәсілқойлық, жетіктенушілік.

Фетишизм (киелі затқа табыну)—сексуалды девиация, сексуалды қозу және ләззат алу мақсатында тұлға фетишті (жансыз затты немесе адамның дене мүшелерін) қолданады.

Үшқалақтық — жеңілтектік, тұрақсыздық.

Фрустрация — мақсатқа жету жолындағы кедергілермен немесе мұқтаждықты қанағаттандыруға мүмкіншіліктің жоқтығымен байланысты психикалық қалып.

Шектен шыққан арсыздық — бір нәрсеге менсінбей және жек көре қарау.

Атаққұмарлық — атақ-даңққа құмарлық.

Тәкаппарлық — паңдық, шектен тыс қаталдық және мінезқұлықтағы, әдеп сақтаудағы лажсыздық.

Эвтаназия — дәрігердің көмегімен өзін-өзі өлтіру, ауру адам қатты азаптанып жатқанда, оның ауруы жазылмайтын болғанда, өз есін біліп жатып, ол эвтаназия туралы бірнеше рет сұрады.

Өзімшілдік — өзін сүйушілік.

Эгоцентризм (дарашылдық) — саналы немесе еріксіз түрде өзінің рухани өміріне немесе материалдық тіршілігіне бар назарын аудару.

Шаттық билегендік — өзінің масаттануын, қуанышын көрсетуге бейімділік.

Эксгибиционизм — сексуалды девиация, девиацияның бұл түрінде жалаңаштық сексуалды ләззат алу үшін қолданылады.

Жарылғыштық — оталғыштық, тез ашуланушылық.

Мәнерлілік — бейнелілік, айқындық, өзінің эмоциясы мен қайғы-мұңын көрсетуге бейімділік.

Таңғажайыптық — шамадан тыс түпнұсқалық, әдеттен тыс әрекет көрсетуге бейімділік.

Эмотивтік — өте жоғары сезімталдық, көңіліне тез алушылық.

Эмпатиялық — басқа адамның эмоционалдық күйін түсінуге және қайғысын бөлісуге қабілеттілік.

Энурез — зәрін ұстай алмау.

Этиология — аурудың себептерін және пайда болу жағдайын зерттейтін ілім.

Әдептілік — этикаға сәйкестік, әдеп ережелерін сақтауға дайындық.

Мысқылшылдық — келекешілдік, өткір мысқыл.

Ұсынылатын және қолданылған әдебиеттер

1. Абдулина О.А. *Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования.*— М., 1991.
2. Абеуова И.А., Дусманбетов Г.А., Махаманова М.Н., Шеръязданова Х.Т. *Психологическая служба в вузе.*— Алматы, 2004.
3. Айзенк Г., Вильсон Г. *Как измерить личность / Пер. с англ.* М.: Кошито — Центр, 2000.
4. Акажанова А.Т. *Учебно-методический комплекс по дисциплине «Юридическая психология».*— Алматы: Кайнар, 2000.— 75 с.
5. Акажанова А.Т., Ельшибаева К.Г. *Практикум по Девиантологии / Учебно-методическое пособие.*— Алматы: Заң әдебиеті, 2008.- 64 с.
6. Акажанова А.Т. *Девиантология / Учебное пособие.* - Алматы: Заң әдебиеті, 2008.— 114 с.
7. Акажанова А.Т. *Психолого-педагогическая коррекция девиантного поведения несовершеннолетних / Учебно-методический комплекс.*— Алматы: КазГосЖенПи, 2005.- 55 с.
8. Алиева М.А., Гришианович Т.В., Лобанова Л.В., Травникова Н.Г., Трошихина Е.Г. *Тренинг развития жизненных целей. Программа психологического содействия социальной адаптации.* СПб.: Речь, 2001.
9. Анн Л. *Психологический тренинг с подростками.* СПб.: Питер, 2005.
10. Арзуманян С.Д. *Микросреда и отклонения социального поведения детей и подростков.*— Ереван, 1980.
11. Андрианов М.С. *Психологические механизмы воздействия средств массовой информации на процессы правовой социализации.*— М., 1998.
12. Бабайцева В.С. *Личностно-ориентированный тренинг.* М., 1997.
13. Байярд Р.Т., Байярд Дж. *Ваш беспокойный подросток.*— М., 1991.
14. Бадмаев С.А. *Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьника.*— М., 1999.
15. Берулава Г.А. *Методологические основы практической психологии.*— М., 2003.
16. Бернс Р. *Развитие Я - концепции и воспитание.*— М., 1986.
17. Бимурзин С.Б. *Некоторые особенности борьбы с преступностью несовершеннолетних в больших городах.*— Алматы, 1999.
18. Большаков В.Ю. *Психотренинг.* СПб., 1996.
19. Бурменская Г.В., Карabanова О.А., Лидерс А.Г. *Возрастно-психологическое консультирование. Проблемы психического развития детей.*— М., 1990.
20. Бютнер К. *Жить с агрессивными детьми.*— М., 1991.
21. Вайзер Г.А. *Смысл жизни и возраст // Психолого-педагогические и философские аспекты проблемы смысла жизни.*— М., 1997.
22. Вачков И.В. *Основы технологии группового тренинга.*— М., 1999.
23. Винникотт Д.В. *Разговор с родителем.* - М., 1995.
24. Выготский Л.Я. *Вопросы детской психологии.*— СПб.: Союз, 1997.
25. Гамезо М.В., Герасимова В.С., Горелова Г.Т., Орлова Л.М. *Возрастная психология: Личность от молодости до старости.*— М., 1999.
26. Гордон Т. *Повышение родительской эффективности.*— Екатеринбург, 1997.
27. Гонеев А.Д., Лифинцева Н.И., Ялпаева Н.В. *Основы коррекционной педагогики.*— М., 2004.
28. Григорьева Т.Г. *Основы конструктивного общения.*— М., 1997.
29. Добрович А.Б. *Воспитателю о психологии и психогигиене общения.*— М., 1987.
30. Джаманбалаева Ш.Е. *Социология девиантного поведения.*— Алматы: КазГУ, 1999.
31. Дубровина И.В. *Школьная психологическая служба.*— М., 1991.
32. Дусманбетов Г.А., Шеръязданова Х.Т. *Психология деструктивных факторов процесса социализации старших подростков.*— Алматы, 2003.
33. Дусманбетов Г.А., Шеръязданова Х.Т. *Тренинг-программа «Саморазвитие личности» подростков.*

34. Ескендинова А. Психологические особенности проявления агрессии у подростков в зависимости от различных факторов: автореф. ... канд. психол. наук.— Алматы, 2003.— 30 с.

35. Жадбаев С.Х. Правопорядок и поведение несовершеннолетних.— Алма-Ата, 1982.

36. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения).— М., 2004.

37. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Аутистические синдромы у детей и подростков: механизмы расстройства поведения // Патологические нарушения поведения у подростков.— Л., 1973.

38. Казымбетова Д.К. Девиантное поведение молодежи как объект социологического исследования: автореф. ... канд. социол. наук. Алматы, 1999.

39. Каган В.Е. Аутизм у детей. - Л., 1981.

40. Каган В.Е. Воспитателю о сексологии.— М., 1991.

41. Кеннет Вуден. Они плачут, когда другие смеются (О несовершеннолетних заключенных Америки).— М., 1981.

42. Кле М. Психология подростка: психосексуальное развитие.— М., 1991.

43. Ковалев С.В. Психология современной семьи.— М., 1988.

44. Кәмекбаева Л.К. Білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметті ұйымдастыру / Мектеп психологтары мен мұғалімдерге арналған әдістемелік нұсқау.— Алматы: Қайнар, 2005.

45. Кит Г.Г. Пути повышения эффективности практической подготовки студентов вузов к воспитательной работе в школе: Автореферат дис. канд. пед. наук.— Киев, 1991.

46. Кон И.С. Психология ранней юности.— М., 1989.

47. Колесов Д.В., Мягков И.Ф. Учителю о психологии и физиологии подростка.— М., 1986.

48. Колесникова Г.И., Котова А.Б., Петрулевич А.И. Девиантное поведение.— Ростов-на-Дону, 2007.

49. Кошелева А.Д., Алексеева Л.С. Диагностика и коррекция гиперактивного ребенка.— М., 1997.

50. Комплексный проект «Ответы на насилие в повседневной жизни в демократическом обществе».— Алматы, 2004.

51. Кречмер Э. Строение тела и характер.— М., 2000.

52. Кэджьюсон Х.К., Шефер Ч. Практикум по игровой психотерапии.— Питер, 2000.

53. Кэмпбелл Р. Как справиться с гневом ребенка.— СПб.: Мирт, 1997.

54. Кэррел С. Групповая психотерапия подростков. СПб.: Питер, 2002.

55. Криминологи о неформальных молодежных объединениях.— М., 1990.

56. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии. Подходы, диагностика, система занятий.— М., 2003.

57. Лейтес Умственные способности и возраст.— М., 1971.

58. Леонгард К. Акцентуированные личности.— Киев, 1989.

59. Ливехуд Б. Кризисы жизни — шанс жизни. Развитие человека между детством и старостью.— Калуга, 1994.

60. Лидерс А.Г. Психологический тренинг с подростками.— М., 2003.

61. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков.— М., 1999.

62. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло).— М., 1994.

63. Лютова Е.К., Молина Г.Б. Тренинг эффективного взаимодействия с детьми. Комплексная программа.— СПб: Речь, 2001.

64. Майерс Д. Социальная психология. Пер. с англ.— СПб, Питер, 1998.

65. Марасанов Г.И. Методы моделирования и анализа ситуаций в социально-психологическом тренинге.— Киров, 1995.

66. Малкина-Пых И.Г. Кризисы подросткового возраста (Справочник практического психолога).— М., 2004.

67. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации (Справочник практического психолога).— М., 2005.

68. Максименко С.Д. Генетическая психология.— Москва-Киев, 2000.

69. Материалы летней школы по социальной работе «Навыки консультирования и коммуникации у социальных работников в системе ювенальной юстиции».— Алматы, 2005.

70. Маслоу А. Мотивация и личность.— М., 1998.

71. Меновщиков В.Ю. Психологическое консультирование. Работа с кризисными и проблемными ситуациями.— М., 2002.

72. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения.— Санкт-Петербург, 2005.

73. Минухин С., Фишман Ч. Техника семейной терапии.— М., 1998.

74. Мухина В.С. *Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество.*— М., 2003.
75. Мясницев В.Н. *Личность и невроз.*— Л.: ЛГУ, 1998.
76. Навайтис Г. *Семья в психологической консультации.*— М., 1999.
77. Наранхо К. *Характер и невроз. Интегральное обозрение.*— Минск, 1998.
78. Непомнящая Н.И. *Психодиагностика личности: теория и практика.*— М., 2001.
79. Нарикбаев М.С. *Правовая охрана детства в РК.*— М., 1997.
80. Паренс Г. *Агрессия наших детей.*— М., 1997.
81. Петровская Л.А. *Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга.*— М., 1982.
82. Прихожан А.М. *Психология неудачника.*— М., 2000.
83. Прихожан А.М. *Психологическая природа и возрастная динамика тревожности.*— М., 1999.
84. Равич-Щербо, Марютина Т.М., Григоренко Е.Л. *Психогенетика.*— М., 1999.
85. Раис Ф. *Психология подросткового и юношеского возраста.* СПб.: Питер, 2000.
86. Райх В. *Характероанализ.*— М., 1999.
87. Раттер Б. *Помощь трудным детям.*— М., 1995.
88. Рогов Е.И. *Настольная книга практического психолога в образовании.* М., 1995.
89. Рубинштейн С.Л. *Основы общей психологии.*— Питер.— СПб.: Питер, 1999.
90. Рогов Е.И. *Личность учителя: теория и практика.*— Ростов-на-Дону, 1996.
91. Родионов В.А., Ступницкая М.А., Кардашина О.В. *Я и другие.*— Ярославль, 2001.
92. Романенко-Бавокова Н.А. *Основные направления работы практического психолога.*— Алматы, 2006.
93. Тесленко А.Н., Керимбаева М.С., Джакупова Г.А. *Профилактика подростковой девиации: теория и практика.*— Астана, 2005.
94. Тутушкина М.К. *Психологическая помощь и консультирование в практической психологии.*— СПб., 1999.

95. Садвакасова З.М., Зиябекова Б.Т., Мадалиева З.Б. *Тренинг в подготовке специалистов в вузе.*— Ч. I, II.— Алматы, 2007.
96. Сластенин В.А. *Профессиональная готовность учителя к воспитательной работе: содержание, структура, функции.*— М., 1982.
97. Фельдштейн Д.И. *Психология взросления.*— М., 1999.
98. Фигдор Г. *Дети разведенных родителей: Между травмой и надеждой.*— М., 1995.
99. Федотова Л.Н. *Анализ содержания — социологический метод изучения средств массовой коммуникации.*— М., 2001.
100. Фрейд З. *Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов.*— СПб., 1997.
101. Холл К.С., Линдсей Т. *Теория личности.*— М., 1997.
102. Хорни К. *Наши внутренние конфликты.* — М., 1995.
103. Холостова Е.И. *Профессиональный и духовно-нравственный портрет социального работника.*— М., 1993.
104. Хьелл Л., Зиглер Д. *Теории личности.* СПб.: Питер, 1997.
105. Хухлаева О.В. *Основы психологического консультирования и психологической коррекции.*— М., 2001.
106. Хрящева Н.Ю. *Психогимнастика в тренинге.* М., 1999.
107. Шипина Л.М., Иванов Е.С., Виноградова А.Д. и др. *Развитие личности в условиях материнской депривации.*— СПб.: ЛОГУ, 1997.
108. Шиянов Е.Н., Буланова Е.Г. *О сущности формирования мотивационно-ценностного отношения к педагогической деятельности и устойчивых профессиональных намерений у студентов педвуза.*— М., 1982.
109. Штейнер Р. *Духовное обновление педагогики.* М., 1995.
110. Шульга Т.И., Слот В., Спаньярд Х. *Методика работы с детьми «группы риска».*— М., 1998.
111. Шульга Т.И., Олифиренко Л.Я. *Психологические основы работы с детьми «группы риска» в учреждениях социальной помощи и поддержки.*— М., 1997.
112. Шиханцов Г.Г. *Юридическая психология. Учебник для вузов.*— М., 1998.
113. Ювенальная юстиция в Казахстане: *Тренинг для участников национального пилотного проекта.*— Алматы, 2003.

**Нормативті құжаттар, ғылыми мақалалар
және жариялынымдар**

1. Конституция (Основной Закон) Республики Казахстан.— Алматы, 1995.
2. Закон «О семье». Алматы, 1998.
3. Уголовный Кодекс РК.— Алматы, 1997.
4. Акажанова А.Т. О некоторых психологических проблемах виктимности несовершеннолетних// Вестник университета «Кайнар». - № 3, 2000.
5. Акажанова А.Т. Некоторые психолого-педагогические аспекты виктимности несовершеннолетних// Вестник Казахского национального медицинского университета.— Спецвыпуск, 2004.
6. Барабанова В.В., Зеленова М.Е. Представление старшеклассников о будущем как аспект их социализации // Психологическая наука и образование. 1998 № 1, с. 52—58.
7. Беличева С.А. Современное состояние превентивной политики и практики в России // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. 1998.— № 2.— С. 76—89.
8. Железнова А.К. Реабилитация неблагополучной семьи методом социального патронажа // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. 1998.— № 4.
9. Курильченко Н.Н., Пантолик С.С. Организация и проведение психотерапевтических детско-родительских групп // Журнал практического психолога. 1998 № 8.— С. 81—85.
10. Минская В.С. Опыт виктимологического изучения изнасилования // Вопросы борьбы с преступностью. 1980. Выпуск 17.— С. 21—31.
11. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности // Психологический журнал. 1996.— № 5.— С. 3—16.
12. Романова О.Л. Сексуальное насилие над детьми // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. 1998, № 4.— С. 78—83.
13. Рыбальская В.Я. Виктимность как элемент структуры механизма преступлений несовершеннолетних // Вопросы борьбы с преступностью. Выпуск 29.— 1978.— С. 44.
14. Социально-педагогическая поддержка семей и детей группы риска // Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. 1998.— № 1.— С. 22—29.

15. Сидоров Н.П. Социальная помощь детям и подросткам // Психологическая наука и образование. 1997, № 1.— С. 93—99.

16. Шерьязданова Х.Т., Дусманбетов Г.А. Казахстанский подросток: движение в зону риска / Вестник университета «Кайнар», № 3, 2001.— С.79—93.

Алма Таурбекқызы Акажанова

Девриантология

Оқу құралы

*«Нұр-пресс» ЖШС бас директоры
Н. Н. Жансеитов*

*Оператор Р. Н. Мамеков
Беттеуші А. А. Сяднева
Корректор Б. М. Джампеисова
Дизайн А. В. Милованов*

«Нұр-пресс» баспасы
050057 Алматы қ.,
М. Өзтүрік к-сі, 12 үй.
Тел./факс: (727) 2260-329.
E-mail: zan-adebieti@rambler.ru